Bergensposten.

NR.3 desember 2013 16. ÅRGANG

STATSARKIVET I BERGEN

Bergensposten er en publikasjon som har vært utgitt av Statsarkivet i Bergen siden 1998. Dette er det 36. heftet i rekken.

Ansvarlig redaktør: Yngve Nedrebø
Ansvarlig for utforming: Tom Myrvold
Trykk: Statsarkivet i Bergen
Opplag: ca. 1000
Redaksjon avsluttet: 28.november 2013
Forsiden: en samling av julekort fra 1914.

ISSN 1501-4436

Bergensposten.

Innhold

Fra redaktøren 2

Eivind Solem og Torodd Rendedal:
Slik det en gang var 3

Synøve Bringslid:
Tukthusstraff for tjuvmjølking 13

Gina Dahl:
Bergens handel i 1764- et spadestikk i 1700-tallets handelsteori 17

Einar Offerdahl:
Johann Friederich Foswinckel (1712 -1799) 26

Christian Brun Larsen:
Nils Endersen Gjelahaugen 39

Gina Dahl:
Huspostillen i Røldal, et eksempel på lese- og skrivekunnskaper
blant norske bønder 43

Yngve Nedrebø: Stemmerett i Etne og Noreg 1814- 51

Bjørn Davidsen: Strandgadekager 56

Fra redaktøren:

Omslaget til dette nummeret av Bergensposten viser på en samling av julekort, kopiert fra et av vedleggene til den store spionsaken i Bergen fra første verdenskrig. Politiet beslagla 12 kort i desember 1914 hos en av de mistenkte. Saken var stygg nok, en rekke bergenske skip var torpedert etter at nordmenn hadde gitt melding til tyskerne om skipsavgangene, og kom opp for domstol i Bergen etter krigen. Det ble overraskende milde straffer. Det vakte oppsikt, og Nordahl Grieg skrev «Vår Ære og Vår Makt», delvis bygd på historiene rundt denne saken.

Vi har fått en artikkel frå Eivind Solem og Tormod Rendedal, som skriver om sine fedres festningsarrest i Tyskland, og den spektakulære flukten fra Küstrin like i forkant av det tyske sammenbruddet våren 1945. Artikkelen knytter seg til historien i Bergensposten 1/2011, men tar i bruk nye kilder.

Gina Dahl har levert to bidrag til dette nummeret. Det første tar for seg C.M. Olrichs «Forsøg om Bergens Handel» fra 1762, og det andre forteller om huspostillen frå Selland i Røldal og analyserer lese– og skriveferdighetene i eldre tid.

Synøve Bringslid presenterer historien om Randi Iversdatter Kjellevold, som i 1810 måtte på tukthus for tjuvmjølking .

Einar Offerdahl har gjennom mange år samlet stoff om området Nygård i Bergen, der han sjølv vokste opp, og han har stilt et stort manuskript om «Mitt Nygård, Gatelangs i en bergensk bydel» til disposisjon for Statsarkivet i Bergen . Artikkelen om Johann Friederich Foswinckel er i forkortet utgave hentet fra dette manuskriptet.

Christian Brun Larsen er en ivrig bidragsyter til Bergensposten. Han har denne gangen hentet fram stoff om felespilleren Nils Endresen Gjelahaugen.

I 2013 er det feiret at det er 100 år siden norske kvinner fikk alminnelig stemmerett, og i 2014 skal vi feire at det er 200-år siden vi fikk egen grunnlov. Man kan ofte få inntrykk av at mange mener vi også fikk demokrati i 1814. I en liten artikkel ser vi på manntallsføring og bruken av stemmeretten i Etne i Sunnhordland fra 1814 og fram til 1880-tallet.

Bjørn Davidsen har for lang tid siden meldt at han er godt i gang med julebaksten, og han vil dele en av sine favoritter med leserne. Oppskriften på Strandgadekager er hentet fra Magda Holms Kogebog fra 1904.

Leserne ønskes en God Jul, og et Godt Nytt År!

Yngve Nedrebø

Eivind Solem og Torodd Rendedal:
Slik det en gang var

Den norske meteorologen Jacob (Jack) Bjerknes sendte på ettersommeren 1940 et merkverdig telegram til sitt hjemland fra California. Telegrammet var adressert til hans kollega Ludwig Weickmann, en innflytelsesrik offiser ved værmeldingen til den tyske luftflåten i Norge. Gjennom forskningsarbeid kjente de hverandre fra før. Telegrammet lød: Min venn Odd Solem er dømt til døden, redd ham hvis mulig.

Bjerknes hadde lest en offentliggjørelse i «Washington Post» om de tre første dødsdommene i Norge. Her var Odd Solem, Konrad Rendedal og oberst Gabriel Lund nevnt. Dommene ble fastsatt av krigsretten i Berlin som følge av motstand (tolket som spionasje) mot den tyske invasjonen på vestkysten. På tross av advarsler fra tysk hold sendte Weickmann en søknad om benådning til Berlin og nevnte den kjente meteorologen Jacob Bjerknes. Noen uker senere ble dødsstraffen omgjort til festningsarrest for alle tre. En fjerde fange, Erling Staff, fikk redusert sin dom fra fem års fengsel til to års festningsarrest. I skrivet fra Berlin, ble Weickmann bedt om å underrette Bjerknes, som Bjerknes bekreftet senere. Derfor var Weickmannoffensivet tydeligvis utslagsgivende for et gjennombrudd til en benådning fra krigsretten i Berlin, der det forelå en mengde andre benådningssøknader i sakens anledning.

Ludwig Weickmann

Dette førte til at Weickmann fikk en anbefaling fra Norge etter krigen (se nedenfor).

Lund sonet straffen på Akershus festning, mens Rendedal, Solem og Staff ble transportert til Germersheim i Rheinland-Pfalz der det fantes et festningsfengsel i klosterkasernen. Det erverdige Franziskanerklosteret frembyr også i dag middelalderens ambiente med en romslig klosterhage. Rommene hadde rikelig plass og brukbar komfort, slik at dette tilsvarte den status de hadde «rett til» med

denne dommen. «Festnings-arrest» var en tysk honnørstraff med fortsettelse av «den vanlige livsstil» under oppsikt. Fangene fikk utbetalt penger, de kunne spasere rundt i byen, gjøre innkjøp eller la sin egen ordonans ordne dette og andre ting. De anskaffet, og fikk tilsendt bøker, som akkumulerte til en samling på rundt 300 bind, deriblant var det klassikere, nyere samfunnskritisk litteratur, religions- og naturfilosofiske skrifter, en del skjønnlitteratur på forskjellige språk (tilsammen 4) samt en rekke av Carl Gustav Jungs bøker og bidrag fra faglige møter. Dessuten var det listet en del medisinsk litteratur og botaniske bøker. Solem førte opptegnelse over leste bøker i form av en slags dagbok, «Lecta» som han selv kalte den. Enkelte bøker hadde spesiell betydning, kjennetegnet med rød markering, disse ble tatt med under de senere fangetransportene i 1944/45 (se nedenfor) og noen lest flere ganger.

Klosterhagen i Germersheim. Foto fra Bentungs samling, Bergen byarkiv,

Snart ble det anskaffet et fotoapparat (1941), som førte til en enestående samling fotografier, delvis i farge. Mange av disse var fra klosterhagen, der de kunne nyte Sydtysklands solrike dager og/eller arbeide som hobbygartnere (de fikk tildelt en del av klosterhagen til eget bruk, i første rekke til dyrkning av grønnsaker),eller der de spilte badmington. Settet var en gave fra biskop Berggrav, som var en rundhåndet støtte i denne tiden i flere henseender. Et bilde av de tre nordmennene er tatt inne i den lille garnisonsbyen Germersheim, som ligger nær ved Rhinens vestbredd rundt 30 km nord for Karlsruhe.

Hagen i Germersheim. Foto fra Bentungs samling, Bergen

Grønnsakhagen gav god avkastning med mengder av tomater, som er beskrevet i flere brev. Konsum lå på opp til 15 tomater pr. mann og dag. Dette også fordi de hadde tomatranker «helt opp til taket» inne på det felles rommet der bokhyller og planter preget inventaret. Rommet lå i 3. etasje og hadde store

Generalløytnant Hans Emil Otto von Sponeck (1888-1944)

vinduer mot sydvest med utsikt over klosterhagen og en del av gamlebyen. Det var åpent døgnet rundt med adgang til gjensidige besøk til kl. 11 om kvelden. Da ble ytterdørene i korridorene stengt. Tilsammen skal det ha vært rundt 10 fanger i klosterkasernen på denne tiden.

Ved juletider 1941 fikk de en stor gås i gave fra en familie i Germersheim. De tilberedte denne gåsa på rommet, der de hadde installert kokeutstyr. Rheinland-Pfalz byr på noen av de beste viner i Tyskland, som fangene kunne nyte godt av. Måltidet varte i flere timer og ble beskrevet i brev. I tider med rasjonering syns de dette var en flott avveksling, selv om fordøyelsen fikk en uvant belastning.

Etterat Staff hadde sonet dommen i 1942 og var reist hjem til Norge ble det stussligere i Germersheim og det ble mye tid til lesing. Samme året ankom en ny fange, generalløytnant Greve Hans von Sponeck, som var den første som trakk seg tilbake fra østfronten (Krim) og reddet mange soldaters liv i en håpløs situasjon. Han ble snart kjent med Solem og de ble venner. Solem hadde gode språkkunnskaper og snakket bl.a. flytende tysk, noe som kom ham til gode i denne situasjonen. Vennskapet mellom Sponeck og Solem var vel kjent i begge familiene. Sponeck var også en venn av klosterkasernens kommandant oberstløytnant Leopold.

Dette relativt frie fengselsoppholdet forandret seg ettersom krigen skred frem med truende fronter, som nærmet seg Tysklands grenser. Dette kulminerte etter dramatiske hendelser i Berlin, der Sponeck var registrert som «anti-nasist». Sponeck var selv klar over denne situasjonen og forsto øyeblikkelig at han var i livsfare etter attentatet på Hitler 20. juli 1944. Dette fortalte han Solem samme dag som en slags forberedelse til en avskjed. Kort tid etter forlangte Gestapo Sponeck

General Ferdinand Schaal (1889-1962)

utlevert. Dette forhindret kommandanten med henvisningen til dommen fra krigsretten («Festungshaft»), som gjorde kommandanten selv ansvarlig for Sponecks sikkerhet. Deretter kom en telefon fra Himmler, som beordret Sponeck henrettet snarest med ordre om tilbakemelding så snart dette var fullført. Leopold var neppe forberedt og har vel søkt alle muligheter for en utvei for å redde sin venn. Hvis han ikke etterkom ordren fra Himmler, ville de begge risikert livet, ja kanskje også resten av fangene (som Himmler senere beordret, se nedenfor). Fordi maktforholdene etter attentatet hadde forandret seg radikalt, kunne tidligere dommer uten videre settes ut av kraft. Sponeck med sitt enorme menneskelige format (slik Solem selv beskrev ham) aksepterte den dramatiske situasjonen. For å unngå ytterligere utålmodighet i Berlin tok Sponeck i all hast (Solem: «han rev døren opp til mitt rom!») avskjed fra sine venner. Denne avskjeden var den mest smertefulle Solem til da hadde opplevet og knapt fant ord for. Da han tidlig neste morgen hørte skuddsalven fra festningsvollen i Germersheim ble Himmlers ordre til visshet.

Etter dette påvirket redsel for Gestapo og SS til enhver tid stemningen blant fangene. Leopold hadde slike samvittighetskvaler at han ikke lenger kunne klare oppgaven i Germersheim. Derfor ble han den 1. september 1944 avløst av reservemajor (d.R.) Fritz Leussing. Ved denne anledningen anbefalte Leopold sin etterfølger å gi Solem og Rendedal alle privilegier tilsvarende den tyske eliten, noe de til da ikke hadde hatt. (Ved opphold utenfor klosterkasernen måtte de for eksempel ha med seg vakt.) At dette tilkom dem p.g.a «god oppførsel» var ikke sannsynlig og lite forståelig for de to nordmennene. Det antas derfor at dette var et ønske Sponeck ga uttrykk for i en av hans siste samtaler med Leopold. I et intervju i London den 11. mai 1945 hevdet Solem at denne anbefalingen var utslagsgivende for at de sammen med en del av krigseliten kom med til Sydtyskland, der de ble reddet.

Küstrin lå midt i området der den russiske Røde Arme rykket fram mot Berlin på seinvinteren 1945. Slaget om Küstrin stod i mars 1945, og skadene som ble påført var enorme.

Senere ble fengselet i Germersheim forflyttet til Küstrin Slott ved Oder. Der kom fangene fra Germersheim sammen med mange personer som ikke passet inn i den tids bilde i Berlin, deriblandt generalene Theodor Groppe, Ferdinand Schaal, Dr. Hans Speidel og Junkherr Willem van Roell, dessuten familiefanger fra familiene Paulus, Kluge og andre. Fangeantallet i Küstrin var da mer enn fordoblet. Kommandant Leussing godtok mange uvanlige friheter i fengselet. Med god vin og tobakk debatterte de sammen om Tysklands tapte krig, hørte på fiendens radiosendere, og ellers andre ting som var ulovlig, som general van Roell senere begeistret fortalte om Leussing i et intervju.

Da den russiske fronten nærmet seg med faretruende kanontorden til det største slag på tysk jord og en uendelig flyktningstrøm kom forbi slottet, besluttet Leussing og general Speidel å gjøre noe før det var for sent. Leussing satte sin ære inn for at ingen liv skulle gå tapt. Planen var å flykte med hele fengselet til et sikrere sted. Det ble gitt klar beskjed om at de som ville bli tilbake ikke ville ha noen sjanser til å overleve den totale ødeleggelsen som var ventet. Russiske pansere var da 15 km fra Küstrin, som kort tid senere ble «slettet med bakken».

Flukten skjedde med lastebiler på-

Küstrin i mars 1945.

Delvis gikk reisen med et tog, som ble bombardert. Togföreren döde, i tillegg var det 8 såretе. Fangene og vaktpersonalet slapp helskinnet fra det. Det var en krevende situasjon for den eneste legen, Solem. De overnattet blant ofrene under åpen himmel. I Oberstenfeld tilbrakte de rundt 14 dager i et fruestift. SS kom for å se hva generalene drev med, men Leussings soldater hindret dem tilgang til stiftet med beskjed om at de bare godtok ordre direkte fra Himmler. Med nød og neppe gikk dette bra. I mellomtiden hadde Leussing telefonert med Kaltenbrunner i den beryktete SS sentralen i Albrecht-Strasse i Berlin for å «strekke ut fölehornene». Kaltenbrunner var rasende og var iferd med å beordre Leussing til Berlin til en personlig forklaring da Leussings stemme ble stadig fjernere «hallo… hallo….» deretter kom det knastring og klikk i telefonen og samtalen ble brutt. Leussing hadde holdt telefonen i

montert falske nummerskilt. Marsjpapirene var fingerte med Speidels underskrift som (tidligere) generalstabssjef og et stempel som med vilje var gjort knapt leselig ved å la det skli litt på papiret. Med lang yrkeserfaring som privatdetektiv var Leussing den riktige mannen til slike «lurerier». Likevel var risikoen med en flukt betraktelig fordi SS og SD ville forfølge dem ved første anledning. På grunn av sin liberale fengselsstil var Leussing kommet i søkelyset som potensiell motstander av regimet. Under flukten hadde de mange opphold, bl.a. i Wittenberg, Ludwigshafen og Oberstenfeld, der de fikk den hjelp de trengte av befolkningen.

De fire dømte fra Bergen i juni 1940:
Gabriel Lund (oppe t.v.), Konrad Renbdedal (oppe t.v.), Odd Solem (nede t.h.) og Erling Staff (nede t.v.)
Fra boken «Dødsdømt» av Gabnriel Lund.

tiltagende avstand og deretter la han den langsomt på holderen. Dette ble siste gang han snakket med Kaltenbrunner, men ikke siste gang han lurte SS! Den 14. april hørte de kunngjøringen i radio om at Himmler hadde gitt SS ordre om at alle fangene skulle skytes!

Fordi Leussing regnet med et nytt besök av SS, gikk flukten videre over Pfullendorf til Immenstaad ved Bodensjøen. I silende regnvær på åpent lasteplan kom fangene til Kloster Hersberg gjennomvåte og skjelvende av kulde. Pateren for Klosteret, palotinermunken (katolsk orden) Kruck tok seg omsorgsfullt av dem med tørre klær, mat og drikke og senger oppstilt i kapellet. En dempet jubel møtte ham da han kom opp fra kjelleren med utsøkte årgangsviner. Stemningen var preget av trygghet og fred. Det var en sterkt berikende opplevelse å ha et så varmt menneske som pater Kruck rundt seg, sa Solem senere.

Da general Ferdinand Schaal kort tid senere ble valgt til fangenes representant, kom det til forhandlinger mellom ham og Leussing om oppløsning av fengselet og full frihet

for alle. Dette var kommandant Leussing helt enig i. Dette var den 24. april 1945; vaktpersonalet forlot deretter Hersberg og overlot sine våpen til Leussing. Tre av de tidligere fangene dro også sin egen vei mens alle andre ble igjen i Hersberg sammen med Leussing. Da situasjonen var blitt umiddelbart livsfarlig med SS bokstavelig talt rundt «neste hjørne», fordelte Leussing våpnene han hadde fra vaktpersonalet til de frie fangene for (siste forsøk til) selvforsvar! Rendedal fikk æren av å få tildelt Leussings personlige våpen, en militærpistol. Det viste seg snart at bevæpning var et passende tiltak i denne situasjonen.

Mens de kom sammen «rundt en vintønne» for å «sette et punktum» for fengselstiden ble slottet ved midnattstid omringet av 50 SS-soldater med ordre om å skyte alle på stedet. Her var Leussing igjen den rette mann til rett tid parat til en delikat forklaring. Han holdt et falskt telegram fra Himmler i sin hånd! Med diktatorisk selvsikkerhet lot han SS-Majoren vite at de høyt dekorerte personlighetene (f. eks. General Groppe med «pour le merit korset») var tvingende nødvendige for fredsforhandlinger. En kurér fra Himmler var underveis og ville ankomme hvert øyeblikk. Hvis SS-kommandanten foretrakk å følge sin ordre ville dette bli tolket som sabotasje med henrettelse av ham selv som følge. Rådløshet bredte seg i SS-gruppen som trakk seg tilbake, foreløpig! De sendte neste dag to «spioner» i sivil. Pater Kruck ble spurt hvor det var blitt av fangegruppen; han svarte nølende at de ikke hadde fortalt ham hvor de skulle. Han var solidarisk overfor sine tidligere gjester! Og han sa sannheten, som han i ordenens navn var forpliktet til. For de hadde ikke fortalt ham dette - det var omvendt!

I mellomtiden var det skjedd andre ting som følge av Krucks aktiviteter. I samme time som Leussing hadde «trikset ut» SS-Majoren to netter tidligere dro pater Kruck i nattens mørke med motorsykkelen sin til Urnau, en liten ensom Dorf med 250 innbyggere i Deggenhausdalen rundt 15 km nord for Hersberg. Han var godt kjent i denne menigheten, der han nå søkte husrom for flyktningene sine. Borgermesteren, Alfons Rist, visste hvor farlig dette oppdraget var, men Kruck var for ham en uomtvistelig tillitsperson, som han på alle måter ville gi sin støtte. Lastebilen med flyktningene stoppet i mørket i dekning av Ristgårdens store låve. En og en ble flyktningene ført til sine familier med beskjed om å holde seg skjult innendørs (SS patruljerte i gatene og langs veiene). Sammen med generalene Willem van Roell, Dr. Hans Speidel, Ferdinand Schaal og oberstløytnant Fellgiebel ble Solem med tittelen «Stabsarzt der Reserve» innkvartert hos borgermester Rist på hans storgård i Urnau, med en beliggenhet som fikk betydning ved befrielsen (se nedenfor). Rendedal kom til Karl Stehle sin nabogård sammen med oberstløytnant Walter Freymann med tittelen «Offizer der Reserve». Leussing var rundhåndet med titlene,

som ga et mer enhetlig inntrykk utad, eller var det en følge av anbefalingen fra Germersheim? I farten hadde han oversett at Rendedal i Hersberg var listet som norsk militærattaché!

To dager senere rullet det inn to oppklaringspansere under franske flagg i Urnau og stoppet på gårdstunet til borgermester Rist. På flytende fransk forhandlet General van Roell, tidligere øverstkommanderende i den hollandske armé og ridder av æreslegionen, med kommandanten, med henvisning til at høye offiserer i motstandsbevegelsen mot Hitler befant seg på samme sted. Den forbløffete kommandanten nølte ikke med å informere hovedsentralen for de franske styrker i Sigmaringen. Denne meldingen var så betydningsfull at general Béthouart personlig dro sammen med sin stab til Urnau. Han hadde positive erindringer fra sitt bekjentskap med general Speidel fra tidligere tider i Frankrike. Etter å ha ønsket utlendingene og major Leussing tillykke med friheten, erklærte han seg personlig ansvarlig for de andres sikkerhet. Stedet Urnau, der de fleste ble igjen inntil de fikk ordnet med alle nødvendige papirer, fikk ekstra fransk sikkerhetsstatus. Utlendingene, general van Roell, Rendedal, Solem og den tsjekkiske oberst Balley dro av gårde samme dag med en fransk oppklaringspanser til Sigmaringen. Der fikk de ordnet med reisepapirer, utbetalt penger for videre reise og nye klær. Veiene var delvis ødelagt av bombekrater og krigen var ennå ikke avsluttet. Derfor var bevæpnet og pansret transport et nødvendig sikkerhetstiltak også for den videre etappen av reisen. Neste dag dro de i fint vær med jubel og sang over det øvre Donaudeltaet i retning Paris.

Den 10. mai kom de til London og ble hilst velkommen av en gammel kjent fra Bergen, skipsreder Hilmar Reksten, som da var bosatt der. Reksten var en viktig forbindelse, ikke bare for midlertidig bopel, men også som potensiell arbeidsgiver. Omtrent all infrastruktur angående reisevirksomhet til Norge var brutt sammen. Via Reksten og helseadministrasjonen i Norge ble det gjort mulig for Solem (leger var det sterkt behov for i Norge) å komme seg til hjemlandet med «regjeringsskipet» i slutten av mai. Rendedal måtte foreløpig bli i London og kom til Bergen i månedsskiftet august/september 1945. Under Londonoppholdet arbeidet han for Reksten.

Solem begynte straks etter hjemkomsten sitt yrke som lege. Han hadde høy respekt for tyske tenkere og det han opplevd av menneskelig format under fangeoppholdet i Tyskland.

Han reiste dit flere ganger i etterkrigstiden, der han bl. a. besøkte en familie i Germersheim.

Ludwig Weickmann fikk en høy stilling innen meteorologien i Bad Kissingen (amerikansk sektor) etter krigen. Søknaden til denne stillingen inneholdt en anbefaling fra Norge for hans hjelp sommeren 1940.

En mengde opplysninger fra familien Weickmann i Starnberg, Irma Rist

(datter av Borgermesteren i Urnau) og Harry Steinke i Urnau var et viktig grunnlag for denne artikkelen.

Mange detaljerte opplysninger rundt fangeoppholdet i Germersheim finnes i brev fangene selv har skrevet. Disse finnes i Bentung-Samlingen i By-arkivet i Bergen.

Forfatterne er direkte etterkommere til Konrad Rendedal og Odd Solem.

Kilder

Norrmän på veg hem etter 5 år i tyska tukthus, Handels- ock Sjöfartstidningen 10. mai 1945

Speidel Hans. Aus unserer Zeit. Erinnerungen, Ullstein 1977

Groppe Th. Dokumente und Geschehen Ein Kampf um Recht und Sitte, Paulinus-Verlag 1947.

Groppe Th. Der «Schwarze General». Gerhard Hess Verlag 2008.

«Ehrenhäftlinge im Oberstenfeld» in: Gronau und Prevorst in Geschichte und Geschichten , S. 184-88

Grieger Ulf. Sippenhaft in Küstrin. 2007

Der smarte General. Der Spiegel 4. Juli 1956, S. 15-26.

Notatbok Solem Odd , 1940-1947.

Junger Gerhard. Schicksale 1945: Das Ende des 2. Weltkrieges im Kreise Reutlingen.

Verlag Oertel&Spörer 1977.

Wiemers Gerhard. Sächsische Lebensbilder Verlag der sächs. Akademie der Wiss. 2003.

H. Steinke, Dokumentation Urnau April 1945

Chronik Schloss Hersberg

Schloss Hersberg 1929-2005

H. Steinke, 900 Jahr Urnau; Stephanus Druck GmbH, Oberuhldingen.

Ørbeck-Smitt. Flukten fra Küstrin Slott. Bergensposten 1/2011

Münchener Illustrierte 1951. Detektiv rettet Speidel.

Bergen byarkiv. Brev fra Bentung samlingen.

Synøve Bringslid:
Tukthusstraff for tjuvmjølking

Eit kvinneliv for 200 år sidan

Sommaren 1810 vart Randi Iversdatter Kjellevold frå Gulen skulda for å ha tjuvmjølke stølsnaboane sine kyr. Naboane hadde fått ein mistanken då kyrne gav lite mjølka om morgonen, og to tenarar vart sende ut for å halde vakt om natta. Dei kom tilbake og fortalde at då dei utpå natta skimta ei kvinne som sat og mjølka, gjekk dei fram frå skjulestaden sin og tok frå ho mjølkebøtta. Då Randi kom heim og fortalde mannen sin kva som hadde hendt, gjekk han straks til naboane og bad om at dei måtte vere barmhjertig og ikkje melde kona til lensmann og fut. Men det var til ingen nytte. Saka vart meld, og det vart halde avhøyr. Våren etter vart det halde fleire rettsmøte og 20. april fall dommen.

Rettargang

Etter Randi si eiga forklaring, hadde ho gjort dette to gonger før. Det første gongen hadde ho mjølka ½ kanne (ca 1,5 l), men så hadde ho vore uheldig og glidd, og tømd ut mjølka. Ho hevda at det ikkje var nokon som hadde oppfordra ho til å tjuvmjølke, men det var ei vond ånd, og det at ho var fattig, som hadde fått ho til å utføre handlinga. Ingen av vitna hadde noko å utsette på Randi, eller hadde høyrd noko vondt om ho før. Både tidlegare arbeidsgjevarar og presten gjekk god

for ho. Randi meinte sjølv at ho var 25 år gammal, medan retten meinte at ho kunne vere 30 år. Kyrkjeboka viser at ho var fødd i 1778, så ho var 33 år då ho fekk dommen i 1811.

Mannen, Elling Andersen, fortalde i retten at han og kona hadde bygsla bruket sitt for tre-fjerdedels år sidan. Dei hadde ikkje vore i stand til å kjøpe husdyr, men leigde 2 kyr. Resten av gardens «ringe besetning» tilhøyrde dei fattige svigerforeldra hans. Han hevda at han ikkje visste at kona hadde lurt seg til å mjølke naboane sine kyr. Då han hadde vore hos naboane og bede om at dei ikkje skulle melde kona, fekk han med seg bøtta med mjølka heim, men det gjekk ikkje betre enn at han sette bøtta ved stuedøra, og så kom ein hunden og slikka mjølka i seg.

Tjuvmjølkinga vart utført for å skaffe eit tilskot til den daglege kosten. Handlinga hadde ført til eit utbytte på 1 -2 kanner, som tilsvarer 3-4 liter. På denne tida var ei kanne mjølk verd ca 12 skilling, så tjuveriet hadde ikkje så stor pengeverdi, men dommaren var av den meining at han ville straffe denne typen tjuveri hardt, fordi det var lett å gjenta gjerninga når dyra gjekk ute på beite *:» Thi kiendes for Rett: Gift Kone Randi Ivers Dr. Kiellevold bør sig selv til Rettelse og andre til Exempel hensettes til Arbeide i Bergens Stifts Tugthuus i ½, siger Eet halvt Aar – ….»*

Som straff og samtidig ei åtvaring for andre, vart altså denne fattige kvinna dømt til å sitte eit halvt år i tukthuset i Bergen, og i tillegg skulle ho betale alle utgiftene til lensmann og fut og bot til naboane, på til saman ca 30 riksdalar. Dommen fall 20. april 1811, men fordi Randi då var høggravid, vart ho ikkje fengsla med ein gong. Av kyrkjeboka ser vi at ho fekk ein gut, som vart døypt 14.09.1811, og fekk namnet Anders. Frå før hadde ho ei lita jente som heitte Anne, som var fødd i 1808, så då Randi vart skriven inn i Tukthusprotokollen i Bergen 19. mai 1812, hadde ho ei jente på fire og ein gut på eitt år heime.

På tukthus

Protokollane frå tukthuset gjev oss eit meir levande bilete av Randi. Her får vi vite kva ho hadde med seg og på seg, då ho kom til Bergen for å sone. Ho fekk fangenummer 176, og i skinnpungen hadde ho 1 ort og 2 skilling og 2 søljer i sølv. Som hennar eigedelar vart det registrert mellom anna ei svart og ei rød vadmåls trøye og svart vadmåls skjørt, ho hadde livstykke, kvit ullserk, kvit- og blåstripa ullforklede, 1 par sko, ullstrømper og eit skrin med lås og nøkkel. Med seg under soninga fekk ho berre ha «*1 fiolet Stoffens Skiør*t og *1 blaa Wadmels livstykke.»* Resten av kleda vart oppbevart.

Arbeidsprotokollen viser at det var 25 kvinner som sat på Tukthuset saman med Randi. I denne protokollen er det også ført inn kva arbeid dei innsette måtte utføre. Randi måtte dei første vekene spinne strie. Ho vart også pålagt husarbeid og på dei siste vekene utførte ho mest spoling.

Tukthuset, der Randi sona, er det same som blir kalla Manufakturhuset i Bergen, og som tidlegare hadde vore barnehus. 30. februar 1789 kom det ei ny forordning om straffeutmåling for tjuvar og helarar og Manufakturhuset vart då tukthus for mannlege tjuvar og almen straffeanstalt for kvinner. Forordninga kom fordi ein såg at dei strenge straffene ein hadde hatt tidlegare, hadde ført til at mange dommar vart anka og mange vart benåda. Motivet bak den nye straffe-forordninga var å få dei dømde til å sona straffene sine og å gjere dei til produktive medlemmar av samfunnet. Det hadde tidlegare vore dødsstraff for tjuveri, men slike straffer vart sjeldan fullbyrda i Noreg på 1700- talet og i 1771 vart dødsstraff for ei tid avskaffa.

I Manufakturhuset var det store rom, og kvinner og menn var plassert kvar for seg. Dei innsette måtte arbeide med tilverking av lin-, strie- og hampelerret frå tidleg morgon til seine kveld. Vi har ikkje funne reglement for dei innsette på Manufakturhuset tidleg på 1800-talet, men av eit skriv frå 1860 veit vi at fangane på Manufakturhuset måtte stå opp kl. 5 om sommaren og kl. 6 om vinteren. Fangane fekk så litt vaskevatn inn på cella, og deretter vart dei slepte ned i arbeidslokala. Dei arbeidde så til kl 7 om sommaren, og kl 8 om vinteren, før ein fekk ein halv times frukostpause, deretter fortsett arbeidet til kvart på tolv då ein fekk 1 times middagspause, så forsette arbeidet til 4, då ein hadde ein halv times pause. Siste arbeidsøkta gjekk til kvart på åtte, då fangane fekk kveldsmat og deretter vart innelåst på dei mørke, kalde cellene for å gå til sengs. Randi sat på straff i den lyse årstida, så vi må rekne med at arbeidsdagane var lange. Når det gjeld matstellet på tukthuset, har vi funne eit reglement frå midten av 1800-talet som viser at maten var brød, suppe, graut, sild og litt fisk. Ein fekk gjerne sur mjølk eller øl til å drikke.

Futen vil ha sitt

Medan Randi sat på tukthuset, kom futen til garden for å krevje inn bota og rettsomkostningane som ho var pålagt å betale, i alt 30 riksdalar. Men futen fann lite av verdi og førte i protokollen:»… *ved nøie Efterspørgelse og Undersøgelse forefindes intet af hva navn nævnes kan der tilhørde Angjelderinden og hendes Mand, hvilket ogsaa af disses Naboe blev bevidnet, hvorhos denne Forretning herved er Sluttet*.- Desse fattige bygselsfolka eigde altså ingen ting av verdi som futen kunne ta beslag i. Hadde ikkje Randi tatt med seg dei to sølv-søljene sine til tukthuset, hadde nok futen tatt dei.

Livet etter soning

19. november vart Randi slept fri frå tukthuset og reiste heim til Gulen. Ho dreiv garden saman med mannen sin, Elling, fram til han døde i 1828. Dei fekk tre barn etter at Randi hadde sona straffa si, og ho var 48 år då ho fekk det siste barnet. Då Randi vart enke, var dei to eldste 15 og 18 år og dei tre yngste 2, 5 og 9 år.

Randi dreiv garden nokre år ved hjelp

av barna og foreldra, men då faren, Iver Anderson, døde i 1831, tok ein ny brukar over, og Randi fekk tinglyst kårbrev. Men kårbrevet var lite verd for Randi, for så lenge mor hennar levde, var det ho som hadde rett til kåret, og kåret var for lite til å fø ein heil familie. Randi måtte finne seg anna leveveg og bygdeboka for Gulen opplyser at Randi var busett på Dingja i 1835, og på Byrkjenes i 1841. Kva ho arbeidde med veit vi ikkje sikkert, men truleg arbeidde ho som tenestejente. Den yngste guten, Kristen, kom til Tangedal i Masfjorden i 1832, då han var 6 år gamal. Den nye brukaren på Kjellevold, Klaus Larsson, var frå Tangedal, så det kan vere han som ordna bortsettinga av Kristen.

I 1842, då Randi var 64 år gammal, gifta ho seg med Nils Carlsen Lindseth. Han var enkemann og hadde tidlegare vore lensmann. Han var også lensmann den gongen saka mot Randi kom opp, og han var den som Sorenskrivar Hesselberg sendte i veg saman med tre andre menn for å hente Randi sin mann, Elling Andersen, då han ikkje kom til rettsmøtet frivillig.

I sitt andre ekteskap budde Randi på Napsøy. Ho levde til ho vart 79 år, og ho og mannen døde same året, han i januar og ho i september 1857. Randi budde dei siste månadane hos den eldste dottera si, Anne, som var busett på Klokkeide.

Kjelder:

Sorenskrivaren i Ytre Sogn: Tingboka nr. 52 fol. 12.

Sorenskrivaren i Ytre Sogn: Pantebok II.B.9. fol. 435

Kleiva, Ivar: Gulen i gammal og ny tid bind 2, s. 62, 1996

Kyrkjebok for Gulen A20, 1837-1847 fol. 212

Bergen straffeanstalt: Designasjonsbok over lemmers medførte klede og gods. No. 1 1775- s. 81

Bergen Straffeanstalt: Journal over lemmernes av og tilgang No. 2, 1777-1838 fol. 138

Bergen Straffeanstalt: Arbeidsprotokoll no 3 1806-1815 , fol. 297

Futen i Sogn: Eksekusjonsprotokoll 290, 1789-1821 fol. 139

Spisereglement etter hjemmel i §5 i lov om fængselsvesenet av 13de oktober 1857.

Kongelig Forordning angående nærmere Bestemmelse af Straffe for Tyve og Hælere 20.02.1789.

Norum, Paul Magnus: Beretning og Betænkning angaaende strafarbeidsvæsenet i Norge i følge kongelig Resolution af 27de October 1858, underdanigst afgiven af Norum, Directør ved Bods. Utg. 1860.

Crone, Stein Vegard Holmli: Tyveri og straff i Christiania 1789-1801.

Tyveriforordningen av 20.februar 1789. Hensikter og praksis i Christiania. Masteroppave i historie ved UIO 2011.

Gina Dahl:
Bergens handel i 1764 - et spadestikk i 1700-tallets handelsteori

Handel i lange baner

Boka *Forsøg om Bergens Handel*, om handelens tilstand i Bergen, kom ut i 1764. Den var skrevet av Christian Magnus Olrik, og ble som mange andre trykket i Danmark. Boka var en av flere som i siste halvdel av 1700-tallet tok for seg tanker om økonomisk vekst i en eller annen form. Disse bøkene, og også flere småskrifter av samme karakter, var alle uttrykk for en spesiell ø k o n o m i s k - m e r k a n t i l i s t i s k tankegang som bredde rundt seg i tvillingrikene utover på 1700-tallet: Det gjaldt å kartlegge landets ressurser for å videreutvikle disse til det beste for nasjonen og innbyggerne. En av hovedideene i denne tankegangen var at selvforsyning var av det gode: Jo mer som kunne produseres hjemme, dess fler munner kunne

Forsøg
om
Bergens
Handel,
ved
Christian Magnus Olrik.

Soroe, 1764.
Trykt hos Jonas Lindgren, det Ridderlige Akademies Bogtrykker.

Tittelbladet til Christian Magnus Olriks Forsøg om Bergens Handel fra 1764. Kilde: Statsarkivet i Bergen.

mettes og hender være virksomme. Slik sett var tankene om økonomisk vekst det vi kan kalle *patriotisk* innrettet, de var åpent rettet inn mot fedrelandets og innbyggernes ve og vel.

Mange av de norske forfatterne som skrev økonomisk litteratur i ene eller andre formen skrev naturlig nok om forbedringen av jordbruket: Norge var jo et jordbruksland mer enn noe annet, og forbedringer her ville kunne føre til økonomisk vekst for mange. At der likevel skulle komme en bok om handelens forbedring i Bergen, er dog bare rett og riktig da handelen var byens nerve og byen det viktigste handelssenteret i Norge. Forfatteren, Christian Magnus Olrik (1728-1793) var født i Bergen stift, og hans far var kjøpmannen Bendt Olrik. Olrik gikk ut fra Latinskolen i Bergen i 1746, og dro så til universitetet i København hvor han som så mange andre leste teologi og jus. Olrik ble i Danmark: Han ble hovmester i Sorø for unge adelige i perioden 1758-1764, og senere hospital- og fattigforstander i Helsingør. Senere ble han også rådmann, viseborgermester og justisråd i samme by. Olrik var svært interessert i økonomi, og på bakgrunn av sine undersøkelser av tollbøker skrev han boka om Bergens handel. Rent privat var ikke Olrik like heldig i det økonomiske: Olriks ølbryggeri i Helsingør, som han hadde startet for å spe på økonomien, måtte stanse med tap, og senere ble han også suspendert fra sine stillinger på grunn av kassamangel (1791).

Olriks bok tematisk

Olriks bok om handelen i Bergen har i alt sytten kapitler, og disse er stort sett geografisk oppdelt. I kapittel én beskrives Bergens gode geografiske plassering: Blant annet roses byens gode havn, som er selve forutsetningen for handelen. I kapittel to gjennomgås Bergens handel innenfor stiftet, deriblant handelen med Hardanger og Sogn, og i kapittel tre, handelen med Nordlandene. I kapittel fire gjennomgås handelen med andre byer i Norge, og i kapittel fem, den med Danmark. Denne gjennomgangen av handelen innenfor Danmark-Norges grenser avsluttes med et kapittel over de varer som er innførte og utførte fra Bergen i årene 1755, 1756 og 1757, samt et kapittel om håndverkernes og fabrikkenes tilstand i Bergen.

Deretter går Olrik over på å skissere handelen med det øvrige Europa (kapitlene åtte til femten), hvor også stoffet er organisert geografisk etter land. Til sist følger to kapitler om innførselen og utførselen av varer i årene 1755, 1756 og 1757 som følge av utenrikshandelen, etterfulgt av et siste kapittel om fordeler, mangler, feil og misbruk ved bergenshandelen, og hva som skal til for å rette disse opp.

Bergen og handelen

Forfatterne av landbruksøkonomiske skrifter hevdet alle at landbruket var det viktigste i statens økonomi, og at det var forbedringer her som i størst grad ville bidra til landets velstand. Olrik,

60 Syvende Kap. om Haandværkerne

Uden Lav.	I Lav.	Mestere	Svenne	Drenge	Tilsammen
Farvere 7					
Feldbereedere 6					
Fiolinmager 1					
Garvere 2					
	Glarmestere	6	4	1	11
	Guldsmede	27	15	23	65
Handskemagere					
Hattemagere 4					
	Kaabbersmede	9	4	8	21
	Kandestøbere	7	3	3	13
	Knapmagere	10	4	6	20
	Malere *)	14	8	6	28
Murere 7					
	Parykmagere	16	17	8	41
	Reebslagere	7	22	34	63
Remsnider 1					
Rotgyttere					
Sadelmagere 3					
Seilmagere 4					
	Skoemagere	65	31	51	147
	Skrædere	47	21	26	94
	Smede, deribiant regnes lyende Uhremagere	21	23	31	75
	Snedkere	22	17	21	60
	Stolemagere i Lav med Dreiere, s. Dreiere.				

Uden

*) Ved Malere forstaaes Anstrygere, og ikke de, som man paa andre Stæder kalder Skildrere.

Olriks liste over håndverkere i Bergen; her ser vi at det kun finnes to garvere og én fiolinmaker i byen. Kilde: Statsarkivet i Bergen.

Handel som een af de vigtigste i disse Riger. Men just derfor fortiener dens Vigtighed, at Alle sæte den tilbørlige Priis derpaa. Dette kan maaskee en sammendragen Forestilling af dens Fordeele for Rigerne bedst udrette. Enhver retskaffen Patriot vil da uden Tvivle ansee Bergens Handel som et særdeles værdigt Maal for den Kongelige Omhue, som en aaben Bane for de høie Collegiers Nidkiærhed, som en riig Kilde til flere Undersaatters Velstand og Formeerelse, og som en Stykke for begge Rigers Søemagt (Olrik 1764, s. 180-181).

derimot, så på handelen som det ypperste verktøyet når det gjaldt å «bringe et land til Flor», det vi i våre dager kaller økonomisk utvikling. En helt spesiell rolle i dette økonomiske hjulet hadde Bergen, siden handelen her var en av de viktigste i Danmark-Norge:

Med Betragtning af det Foregaaende har maaskee en opmærksom Læser allerede anseet Bergens

Handelen er kort sagt navet i økonomien: Den skaper overskudd og velstand, og setter mange mennesker «i bevegelse», det vi i våre dager ville kalt opprettelsen av nye arbeidsplasser. Handelen innvirker således på alle ledd i økonomien, og har kun fordeler. De godene som handelen gir, gjelder både innenriks- så vel som utenrikshandelen:

Bergens udenlandske Handel er og meget fordeelagtig for begge

Rigerne. Det er den, som sætter saa mange af Bergens Indbyggere i Drift og Bevægelse. Det er dens Fordeele, som opmuntre Kiøbmanden til at vove sine Penge til de indenlanske Vahrers Indkiøb, til at betroe sine Vahrer til de usikkre Bølger. Det er den, som giver Landet et Overskud efter de fremmede Vahrers Anskaffelse. Det er den, som bevæger Kiøbmanden at vove sine Penge, Fiskeren og Arbeideren sin Flid, Søefolkene deres Liv, alle deres Kræfter. Beviis paa vore indenlandkse Skibes Brug i Bergens udenlandske Handel, finde vi i adskillige greene af Bergens Handel (s. 186).

Olrik er også patriot på sin hals når det gjelder handelsproteksjonisme: Det vil være et tap ikke bare for Bergen, men for hele nasjonen, hvis noe av den handelen Bergen bedrev skulle overføres på andre hender. Dersom dette skjer, for eksempel ved at andre norske eller danske byer skulle bli gitt tidligere bergenske privilegier, ville antagelig utenlandske handelsmenn i denne overgangsfasen hurtig snappe opp disse markedene og føre den over på gale hender:

Overalt er Bergens Besiddelse af alle dens Handels-Greene saa meget mere nødvendig, som enhver Nation i disse Tider nøie passer paa alle Leiligheder til Fordeel, og det er at befrygte, at, om der skeede en Forflyttelse af een af Bergens Handels-Greene, een eller anden Nation da vilde benytte sig af den Mellem-Tid og Ophold i Handelens sædvanlige Løb, til Skade for disse Riger (s. 205-207).

Olrik kritiserer også de som mener at Bergen geografisk sett er et dårlig handelssenter med tanke på geografisk plassering: Det er nok riktig at mange i Norge kunne trenge handelssentra nærmere seg selv for omsetningen av varer, men må man ikke her tenke på nasjonens vel? Sett fra utenrikshandelens side har Bergen en unik geografisk plassering og kan her sammenlignes med Amsterdam:

Vil man indvende, at i den nærværende Forfatning have visse Indbyggere store Besværligheder af deres lange Beliggende fra Bergen, og at de kunde have megen Fordeel af et nærmere Sted, hvor de kunde afsætte deres Vahrer, og indkiøbe hvad de behøvede; tilstaaer jeg gierne Indvendingens Rigtighed. Men her er ikke Spørsmaal om, hvad der er meest fordeelagtigt for visse Indbyggere, men hvad som er nyttigst for det heele Land, og hvilken af de to Uleiligheder der skal foredrages, enten den mindste, eller den største? Desuden er at mærke, at, have disse fraliggende Indbyggere, som her tales om, en længere Vei til Bergen end de ønske, have de igien i Bergen en større Leilighed til deres enge Vahrers Afsætning om de fornødne Vahrers Indkiøb, fordi der i Bergen, en Bye, som i adskillige Henseender kan lignes med Amsterdam, ere flere Kiøbere og flere Sælgere, end der

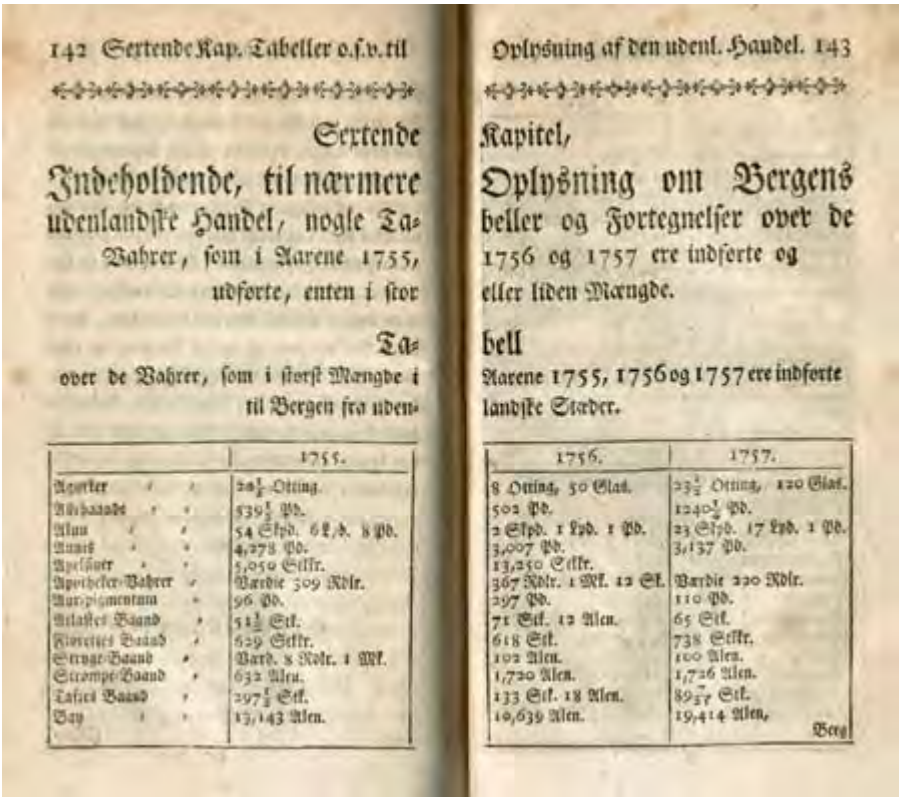

142 Sertende Kap. Tabeller o.s.v. til

Sertende

Indeholdende, til nærmere
udenlandske Handel, nogle Ta-
Vahrer, som i Aarene 1755,
udforte, enten i stor

Ta-
over de Vahrer, som i storst Mængde i
til Bergen fra uden-

	1755.
Agerter	20½ Ottinge.
Albanude	539½ Pd.
Alun	54 Skpd. 6 Lpd. 8 Pd.
Anais	4,278 Pd.
Apelsiner	5,050 Stkkr.
Apotheker-Vahrer	Værdie 309 Rdlr.
Aurpigmentum	96 Pd.
Atlasses Baand	51½ Stk.
Floretses Baand	629 Stkkr.
Strøge-Baand	Værd. 8 Rdlr. 1 Mk.
Strømpe-Baand	632 Alen.
Tafiet Baand	297½ Stk.
Bay	13,143 Alen.

Oplysning af den udenl. Handel. 143

Kapitel,

Oplysning om Bergens
beller og Fortegnelser over de
1756 og 1757 ere indforte og
eller liden Mængde.

bell
Aarene 1755, 1756 og 1757 ere indforte
landske Stæder.

1756.	1757.
8 Ottinge, 50 Glas.	23½ Ottinge, 120 Glas.
502 Pd.	1240½ Pd.
2 Skpd. 1 Lpd. 1 Pd.	23 Skpd. 17 Lpd. 1 Pd.
3,007 Pd.	3,137 Pd.
13,250 Stkkr.	
367 Rdlr. 1 Mk. 12 Sk.	Værdie 220 Rdlr.
297 Pd.	110 Pd.
71 Stk. 12 Alen.	65 Stk.
618 Stk.	738 Stkkr.
102 Alen.	100 Alen.
1,720 Alen.	1,726 Alen.
133 Stk. 18 Alen.	89 7/57 Stk.
10,639 Alen.	19,414 Alen.

Berg

Olriks tabeller over den bergenske varehandelen med utlandet i årene 1755, 1756 og 1757. Kilde: Statsarkivet i Bergen.

> *kunne ventes paa et nærmere Sted, der alene skulde føre den Handel, som en enkelt Handels-Green gav Anledning til (s. 205-206).*

Selvforsyning

Som vanlig blant 1700-talls økonomiske forfattere peker også Olrik på at alt for få varer produseres innenfor nasjonens egne grenser. Til grunn for en slik tenking ligger ideen om at et land som er selvforsynt står på stødigere ben enn ett som ikke gjør det. For Olrik er det slik at jo flere varer som kan tilvirkes hjemme, jo bedre er dette for handelsbalansen da innbyggerne lettere kan tjene til livets opphold. Dette fører igjen til befolkningsvekst:

> *Af det Foregaaende sees allerede, at der til Bergen indbringes adskillige forafbeidede Kramvahrer, og i det Følgende skal viises, at endnu en langt større Mængde deraf indføres.*

Een af Aarsagerne dertil maa være, at der enten intet eller kun meget lidet af saadanne Vahrer forarbeides i Bergen selv. Denne Aarsag vil jeg undersøge, og førend jeg handler om Bergens udenlandske Handel, viise Haandværkernes og Fabrikernes Tilstand i Bergen. Denne Betragtning er saa meget mere nødvendig, som en Forbedring i Haandværkernes og Fabrikernes Tilstand kunde blive et stort Middel til mange Fordeele baade i Henseende til Handelens Balance, og Indbyggernes Underholdning of formeerelse (s.58).

Olrik går grundig til verks i sine undersøkelser om produksjonen i Bergen; han lister for eksempel nøyaktig hvor mange bakere der finnes i byen, og går gjennom den ene bransjen etter den andre på mer eller mindre kritisk vis. Noen yrker er godt representerte i antall, men kanskje ikke med gode nok fagfolk, andre yrker har gode håndverkere som sliter med å finne arbeid: Dette gjelder for eksempel fiolinmakerne, som utøver et svært godt håndverk men som sliter med inntjeningen (s. 63).

Noen bransjer kunne vært representert med flere fagfolk. For eksempel finnes det kun én strømpevever i Bergen, og dette tallet kunne ifølge Olrik godt ha vært mye høyere slik at innbyggerne kunne forsyne seg selv med strømper (s. 65-66). Bak en slik uttalelse ligger selvfølgelig Olriks ønske om å få ned ferdigvareimporten og å øke tilvirkingen av varer i Norge, og Bergen. Noen bransjer, derimot, gjør så godt arbeid at utenlandsk arbeidskraft ikke behøves: Dette gjelder tapetmakerne (s. 65). Men i det store og hele er der stor manko på bergenske fabrikker som foredler råvarer: I Bergen finnes der på Olriks tid kun én stivelse- og pudderfabrikk, ett sukkerraffineri og to tobakksspinnerier (s. 67-68). Selve denne mankoen er en av de sterkeste årsakene til innførselen av fremmede manufakturvarer.

Olrik mener helt klart at for mye penger føres ut av Norge, og for få verdier inn. For mange handelsmenn er betalingen utad nødvendig: Handelsmannen må betale for fiskevarer, arbeidslønninger, salt, tønner, toll og frakt (s. 198). Likevel går der alt for mye penger ut av Norge for varer som burde vært foredlet i eget land. Og hva burde man produsere? Jo, de varer som er mest etterspurt og oftest importerte, nemlig bomull, seilduk, tobakk, og så videre.

Overalt er det klart, at store Summer gaae ud af Landet til disse Vahrers Betalning.

For at forebygge eller formindske disse Summers Udgang, burde de dertil tienlige Haandværker og Fabriker anlægges deels i Bergen selv eller Stiftet, deels paa andre beqvemme Steder i Dannemark og Norge. Bergens Kiøbmænd kunne enten selv anlægge Fabriker, eller understøtte Haandværks-Folk og Fabrikantere, med Penge og de raae Materialiers anskaffelse, eller ved at giøre sig en Ære og Pligt af at kiøbe

deres Arbeide frem for det fremmede. Men hvilke Manufatur- og Fabrik-Vahrer skulde i sær forarbeides? Uden Tvivl de, som havde meest Søgning; men hvilke disse ere, kan sluttes af de tilforn anførte Tabeller og Fortegnelser over de Vahrer, som indføres. Man vil da finde, at Forarbeidelsen af Bændler, Cattun, Dynevaar, Fildtbay, uldne Huer, grovt Klæde, Kersey, grovt Lerred, Seildug, Syenaale, Tobak, gemeene Tørklæder, og andre Vahrer; at Forarbeidelsen af disse Vahrer fortiener al muelig Opmuntring og Underskyttelse, og det saa meget mere, som deres Forarbeidelse kunde give en anseelig Deel Mennesker Levebrød (s. 199-200).

Kritikken mot de som for det meste handler med importen av forbrukervarer er hard: De som bedriver denne typen handel skaffer i all hovedsak utlendinger arbeid, og ikke sine egne landsmenn:

Bruge I Eders Handel fremmede Manufactur-Vahrer, da skaffe I og mange Arbeidere Levebrød, men ikke i Eders eget Land. I underholde da i fremmede Lande mange Familier tillige med dem, som leve af Arbeiderne. Dette er langt fra Eders Hensigt ved de fremmede Vahrers brug; men Skaden er dog vis (s. 208).

Dette fokus på styrkingen av det nasjonale er også viktig på et makronivå: Viktig er det for Olrik, som for andre forfattere, at det brukes egne skip i handelen; jo mer som kan gjøres selv, jo bedre for landet. Og her stiller nordmennene bedre enn danskene. Blant annet vises det til at ingen utenlandske skip brukes i handelen med østerlandske varer:

De Østerlandske Vahrer, som føres til Bergen, have vel ikke faaet den Form og Fuldkommenhed, som de burde have; Skind, f. Ex. Indføres ubereedte, og Jern-Vahrer for en stor deel uarbeidede. Ikke desmindre er Maaden, hvorpaa denne Handel føres, meget fordeelagtig for Rigerne; ingen fremmede Skibe bruges dertil: Norske Skibe alene, i sær de Eggersundske, ere i Besiddelse af denne Fart (s. 182).

Ifølge Olrik bør man også forsøke å holde denne handelen på norske skip så lenge som mulig for å utelukke utlendingene:

Saa roesværdigt som det er, at Norge og Dannemark anvende saa mange af deres egne Skibe i Bergens Handel med Frankerige, saa meget bør de endnu stræbe at udelukke fremmede. De bør og søge, saa meget mueligt, ved Reiserne til Frankerige, at blive fragtede til Middelhavet, og der fortsætte den saa fordeelagtige Førsel af andre Nationers Vahrer, det længste de kunde. Og hvem ere mere skikkede hertil end de Norske Skippre, som allerede længe siden er bekiendt i Middelhavet for deres Redelighed, Hurtighed og andre gode Egenskaber? (s. 201-202).

Andre mangler i det økonomiske liv

Der er også andre feil og mangler i Bergens økonomiske liv, og siden Bergen er slikt et viktig hjul i tvillingrikenes økonomi, er det klart at å rette opp manglene i Bergen vil gi hele Danmark-Norge et økonomisk løft. Dog er det viktig å notere seg at «økonomisk løft» her ikke bare er tenkt som profitt koblet til en kapitaløkning, men også som en økning i innbyggernes lykke og velstand i form av arbeidsplasser. Økt velstand vil også føre til befolkningsøkning. Olrik lister i alt tolv punkter man bør rydde opp i slik at handelen kan forbedres. Ikke minst pekes det på nødvendigheten av at det blir undervist i handelsfag på egnede skoler (punkt 1):

> *1) At der ingen Handels-Skole er i Bergen. Man veed, hvor nødvendige historien, Geographien, og de fremmede Sprog ere for en Kiøbmand; hvor nyttigt det er for ham at vide andre Landes Vahre, hvor de faaes lettest, hvor han kan afsætte sit eget Lands vahrer med meest Fordeel o. s. v. Man veed og, hvor vigtig en upartisk og offentlig Prøve af disse Tings Kundskab er, til at forebygge, at Handelen ikke skal føres af ukyndige Personer. Mangelen af en Handels-Skole, hvor disse Ting kunde læres og Kundskaben deri prøves, har derfor de skadeligste Følger (s. 188-189).*

Som punkt to følger at Bergen ikke har nok lærere i bokholderiet, og som punkt tre, at kjøpmannssønner ikke sendes ofte nok til fremmede steder for å få mer kunnskap om handelen som yrke. Disse trenger også å stifte flere bekjentskaper og å utvikle større handelsnettverk. Olrik går også hardt ut mot tradisjonalismen, nemlig at velstående familier fortsatt ønsker at deres barn heller skal studere de rent akademiske fag, deriblant teologien, enn noe så konkret som handelsteori. Med en slik innstilling, og kanskje nedvurdering av handelen som eget yrke, er det klart at det som virkelig trengs for å styrke handelen får et slag for baugen. Dette formuleres i punkt fire:

> *4) At formuende Kiøbmænd ere alt for meget tilbøielige til at sætte deres Børn til Bogen, som det heder, eller til de Studeringer, som kunne giøre dem beqvemme til geistlige eller verdslige Embeder. Denne Tilbøielighed, tillige med Mangelen af en Handels-Skole, giver Handelen et haardt Stød; den giver Anledning til, at Uformuende og Ukyndige indlade sig i Handelen, hvilken da maa føres uden Kræfter og Indsigt (s. 189-190).*

Når byens handelsmenn velger å la sine barn utdanne seg innenfor helt andre grener enn handelsvitenskapen, har dette en uheldig ringvirkning, nemlig den at når bedriften en gang faller andregenerasjonen i hendene, har de ikke den nødvendige kompetansen til å videreutvikle handelen:

> *En Handels-Skoles Oprettelse i Bergen er for alle Ting nødvendig for at forebygge Uvidenhed, som er saa skadelig i Kiøbmandsstanden,*

og som tager alt mere og mere Overhaand, jo mere de formuende Kiøbmænd blive ved at unddrage deres Børn fra Kiøbmandsstanden. Følgen bliver, at Handelen falder i deres Hænder, som mangle den Kundskab og Evne, som en øvet og formuende Fader kan give (s. 194).

Ellers er andre feil ved handelen i Bergen mangelen på en egen børs og at rentene er for høye. Også den ovenfor nevnte mangelen på håndverkere og fabrikker til å foredle råvarer trekkes her inn igjen. Olrik går også hardt ut mot selgekonene, de som står for småsalg på dørene og i gatene. Da disse ofte selger varer tilvirket utenlands, anklages selgekonene for å undergrave den norske økonomien: De er kort sagt det Olrik kaller «høkere for andre nasjoner» (punkt 12, s. 191). Igjen er det proteksjonismen og det nasjonale Olrik forsvarer.

Oppsummering

På lik linje med flere andre 1700-talls forfattere kartlegger Olrik en spesifikk del av landets ressurser, og i Olriks tilfelle Bergens handel, i håp om å utvikle denne til det beste for nasjonen og innbyggerne. Som andre forfattere hevder han at selvforsyning er et gode: Jo mer som produseres hjemme, jo flere hender kommer i arbeid og munner mettes. For Bergens del bør så mye som mulig av handelen være på egne hender: Skipene som frakter varer bør være norske, og de varene som importeres kun de aller nødvendigste. Når varer produseres i fabrikker eller manufakturer hjemme, økes også kjøpekraften. Bergen som by er ifølge Olrik det perfekte navet i dette økonomiske hjulet: Byen er ypperlig plassert i europahandelen, og dens posisjon bør derfor styrkes, og ikke svekkes. Slik taler en ekte patriot!

Litteratur:

Olrik, Christian Magnus 1764: Forsøg om Bergens Handel. Trykt hos Jonas Lindgren, det Ridderlige Akademies Bogtrykker.

Bricka, Carl Frederi 1887-1905: Dansk biografisk Lexikon, Bind XII. København: Gyldendalske Boghandels Forlag (F. Hegel & Søn).

Einar Offerdahl:

Johann Friederich Foswinckel (1712 -1799) og Fredrikspris

Johann Friederich Foswinckel er en 1700-tallsbergenser som i betydning raget opp over det alminnelige. Han kom fra landsbyen Lübbecke i det tyske fyrstedømmet Brandenburg og ble født 9. november 1712. Faren var rektor Conrad Heinrich Foswinckel.

Blottende ung ble han sendt til Norge som handelslærling på Bryggen . Etter å ha gjennomgått gradene fra dreng (Stavenjungens og videre til Schutenjungens) og bestått eksamen som gesell, ble han handelsforvalter. 16. juni.1746 tok han handelsborgerskap og etablerte seg som egenhandler i Engelgården. Han giftet seg 17. mai samme år med Elisabeth Margaretha Meyer (i kildene også skrevet Mejer). Hun ble født 11. januar 1720 og døpt i Korskirken 14. januar. Foreldrene var kjøpmann Henrik Albertssøn Meyer og Margrethe Schreuder. Elisabeth var datterdatter til enkefru Margrethe Wessel på Lungegården. Margrethe Wessels foreldre var Johan Schreuder og Margrethe Lorentzdtr. Hun giftet seg med Abraham Wessel 28. november 1721.«Formedelst arv» forærte hun Foswinckel og hustru Østre Sydnes med eiendommen Ny Lungegaard - i folks dagligtale forkortet til Nygaard, et navn som hurtig festet seg som betegnelse på hele dette store arealet på den andre siden av Lungegårdsvannene. Til langt innpå 1700-tallet var det en utmark som ikke hørte til byen, men var matrikulert under Nordhordland. En høyesterettsdom 1731 stadfestet Abrahams eiendomsrett til området, og ekteparet fikk dermed frie hender til å dyrke det opp - først Abraham, og så Margrethe etter hans død 1732.

Der de slapp, fortsatte Foswinckel. Hans ambisjon var å legge hele denne sin arv under kultur, skape noe som Lyder Sagen i sin minneartikkel om ham i «Den Danske Tilskuer» 1800 kunne sammenligne med Fredriksbergs have i København. Anlegget sto ferdig 1753. I *Byuniversitetet på Berget* forteller Carl O. Gram Gjesdal at en stor arbeidsstokk av byens fattige ble rekruttert til å utføre arbeidet: minere, planere og kjøre til jord i store mengder. «Et helt nett av veier ble anlagt, brønner gravd, brygger utpelet, og under lutende rosenlunder ble skapt idylliske dammer». På denne måten tuktet han «den rå natur». Steinørkenen som før knapt kunne fø en sau, fremstod nå som noe av et jordisk paradis.

Den delen av anlegget som blir forbundet med Foswinckels navn i historisk orienterte bergenseres bevissthet, er vel først og fremst lindealleen. Etter hvert som trærne vokste til, vakte alleen betydelig oppmerk-

B-1. Utsnitt av prospekt over Bergen fra ca. 1740*. Gårdsnavnene er lagt inn av fhv. byantikvar Siri Myrvoll.*

somhet og beundring, også hos tilreisende fra utlandet. Av bekvemmelighetshensyn hadde Fosswinckel latt den steinsette i hele dens lengde. Inngangen til alleen fra bysiden var Nygaardsporten, en forseggjort trebygning ved datidens bygrense - rimeligvis med Muren og Stadsporten som modell. Foswinckel lot porten pryde med to arker med innskrifter på latin. Den ene - den på Nygaard-siden - lød: *Et mihi et aliis* - «Både for meg og for andre». Og folk fulgte invitten. I nærmere 100 år, til ca. 1850, ble Nygaardsalleen et overmåte populært promenadestrøk når borgere av staden trengte å komme seg ut på landet en tur, eller sverme under løvhenget. Nygaardsporten sto til tidlig på 1870-tallet, da Fosswinckels gate ble anlagt.

I Jo Gjerstads *Nygårdsgatens krønike* II, s.11, er gjengitt 'Tægnemester' J.F.L. Dreiers «Prospect fra Nyegaard imod Vesten» fra 1826. Som Dreier her viser, var Nygaardsporten også et sted hvor samfunnets nødstedte samlet seg for å tigge en slant til livets opphold. Dreier har malt et radmagert «fattiglem» som får en almisse av en velnært herremann. Et kjærestepar (?) har spasert gjennom alleen fra dens andre ende og er nå på

vei tilbake til byen. Bak dem går en kone og en gammel mann. En nysgjerrig hund svinser omkring, og en kvinne har satt seg ned med sine barn, det minste på fanget.

I boken *Bergens Beskrivelse* av Herman Foss og Lyder Sagen (utgitt 1824) står det på s. 683 (i digital versjon s. 353): «Kjøbmand Johan Fredrik Foswinkel ... har efterladt sig et ligesaa skjønt som uforgjængeligt Minde i det deilige Nygaard». Dette var ikke profetiske ord, som vi vet. Bare få år etter at forfatterne hadde sagt verden farvel - hhv. 1853 og 1850 - ble Foswinckels bestrebelser utradert. Heldigvis fikk vi, i hans ånd, som «erstatning» to parkanlegg: Nygårdsparken og Botanisk hage, og i disse oasenes umiddelbare nærhet gedigne villaer i tre og mur, innrammet av skjønne hager, til øyenslyst for enhver.

Som enke hadde Foswinckels svigermor Margrethe Schreuder/Meyer (1699-1772) giftet seg med kjøpmann på Bryggen justisråd Johan Carbiner. Hun ble viet til Henrik i Korskirken 12. oktober 1718. Carbiner overtok de fire Blekengårdene gjennom sitt ekteskap med Margrethe. Ekteskapet ble barnløst, og da madam Carbiner døde 21. juni 1772 som enke for andre gang (1769), tilfalt eiendommene hennes datter Elisabeth og svigersønnen Foswinckel. Også på Bleken plantet han alleer. Han lot oppføre et platå med brystvern i gråstein (en «skanse») foran hovedhuset på Store Bleken gård sist på 1700-tallet. (Se Dreiers «Prospect af Blegen» fra 1830 i Jo Gjerstads Foswinckel-skrift.) Ved Foswinckels død i 1799 gikk eiendomsretten over på hans datter, jomfru Johanna Margaretha Foswinckel (død 1824, se nedenfor). Fra 1824 tilfalt Bleken Henrich Mohn, som var gift med Johannas niese Mette Heiberg. Da Henrich døde 1830, ble neste eier også én som var inngiftet i Foswinckels slekt: kjøpmann Jacob Prom jr. (1788-1833). Hans kone var Elisabeth Margretha, datter av Mette og Henrich Mohn (s. 139). Hun overtok Blekengårdene etter mannen og satt med dem frem til 1879, da kommunen kjøpte dem, så nær som Lille Bleken (Endregården).

Basen «Døypte i Bergen 1668-1815» viser at ekteparet Foswinckel/Meyer hadde 7 barn, alle døpt i Korskirken:

	Navn	**Dåps-/ fødselsdato**	**Død /gravlagt dato**
1.	Margaretha Octavia	30.4.1747 / ikke oppgitt	1759 / 28.9. Alder 12 år 6 mdr. KK
2.	Herman Conrad	21.5.1749 / 16.5.	? / ?
3.	Anna Sophia	27.11.1750 / 22.11.	1768 / 5.11. KK
4.	Henrich	7.3.1753 / 2.3.	19.2.1772 / 26.2. KK
5.	Johanna Margaretha	17.9.1754 / 11.9.	20.2.1824 / 2.3. KK
6.	Conrad Henrich	26.4.1757 / 21.4.	1759 / 28.9. Alder 2 år 5 mdr.
7.	Friderica Elisabeth	18.9.1761 / 13.9.	18.3.1818. / 25.3. NK

***B-2**. Fredrikspris mot slutten av 1800-tallet.*

Dødsdatoen for nr. 2 har jeg ikke funnet, men Jo Gjerstad opplyser i Foswinckel-skriftet sitt at Herman Conrad døde 1752. Vi kan derfor fastslå at bare nr. 5 og 7 overlevde foreldrene.

Jo Gjerstad forteller også at i tillegg til hele Nygård fikk Foswinckel og hustru 1. september 1750 5000 riksdaler av Margrethe Wessel. Gjerstad mener at omregnet i våre penger tilsvarer dette 131 millioner kroner. Sannelig: hadde han ikke rent lite å rutte med når han skulle realisere sine mange prosjekter! Dertil ble han med tid og stunder en av byens største forretningsmenn. Med slike ressurser hadde han nok ingen betenkeligheter med å avvikle sin merkantile virksomhet omtrent på det tidspunkt dagens nordmenn blir alderspensjonister - omkring 1780 - for i stedet å vie sin tid til andre interesser og gjøremål. Hyppig tilsyn med sine eiendommer på Nygård og Bleken var en selvfølge så lenge kroppen var samarbeidsvillig, og dét var den til Foswinckel var blitt meget gammel.

Han hadde fremtidsvyer. F. eks. skal han ha gått svanger med planer om å bygge bro fra Nygård over til Solheimsviken, et prosjekt som først ble realisert over 50 år etter hans død. Han var en sosial velgjører. Hans prektige parkanlegg på Nygård stilte han uegennyttig til avbenyttelse for byen, og han la til rette for at 7 gårder til sammen kunne gi levebrød for mer enn 50 mennesker. En vennesæl mann og et festmenneske var han også. Når kongen og dronningen hadde fødselsdag, innbød han byens honoriatiores til festlig samvær på sitt lyststed Nygaard (senere kalt Florida), som han anla i

1753. Det ble saluttert fra kanonbatteriene i hagen, det var fyrverkeri, og til lystig musikk danset gjestene til ut i de små timer. Av bilder (f. eks. Dreiers prospekt) ser vi at hovedbygningen var på én etasje med en bred ark og rokokkodetaljer, og hagen strakte seg helt ned til vannkanten. Her på Floridaneset var også i sin tid byens mest populære traktørsted. Driften av dette var Foswinckel og senere eiere uvedkommende. De leide det bort til profesjonelle traktører, og i årenes løp var det flere av disse. Ikke få av dem kjenner man navnet på, f. eks. Johannes L'Abbée, som var innflytter fra Holland. Restauratør på Florida fra 1824.

Fredrikspris var den siste gården Foswinckel anla, utskilt fra Møhlenprisgodset som Lille Møhlenpris. Gården dekket et areal som rakk omtrent fra Lekeplassen til Strømmen. *Bergen Byleksikon* opplyser at F. kjøpte eiendommen i 1762, og at jomfru Johanne Foswinckel solgte den 1845. Den siste opplysningen stemmer ikke. Johanna Margaretha, F.s barn nr. 5 på listen ovenfor, døde som nevnt 1824, og hun *solgte* ikke gården, men ga den bort som arv til niesen Mette og hennes mann (jf. s. 132). - Det er for øvrig ikke Foswinckel selv som er opphav til Fredrikspris-navnet (den gang stavet Friderichs-Priis). Denne hedersbetegnelsen kom til i ettertid, akkurat som Fastings Minde.

Hovedhuset (nå Jahnebakken 1) går vel i sin kjerne tilbake til Foswinckels tid, men er i årenes løp blitt forandret - i kjøpmann Peder Hansens eiertid i 1887 (og/eller senere), og etter ham av andre besittere: 1915, 1918 og 1932 ifølge *Bergen Byleksikon*. Huset har alltid vært brukt til beboelse, og slik er det fortsatt.

Katedralskolens rektor, Jens Boalth (1725-1780), tok i en skriftlig innbydelse 29. januar 1773 initiativet til å etablere en frivillig organisasjon av embetsmenn og borgere i Bergen med formål «at ophjelpe Industri, Almueoplysning, Agerdyrking og Fiskeri». Få dager etter at det trådte i funksjon, mottok F. (2. februar 1773) selskapets kolorerte diplom som erkjentlighet for fortjenester til gagn for byen. Diplomet oppbevares i dag i Universitets-museet i Bergen. På dets venstre side vises Nygaardsalleen og den vakre rokokkofasaden på F.s Ny Lungegaard. Fremst i bildet er tegnet inn et obelisklignende monument: en pyramide på en prismeformet sokkel. På «obelisken» kan vi lese denne teksten:

> *Den Velfortiente Friederich Foswinckel, Borger i Bergen, som forvandlede en ubeboelig Steenhob til yndige Enge og Herberger, dette Vindskibeligheds Monument sat ved Velskiønnendes Harmonie.*

24. november 1777 hadde F. igjen gleden av å bli hedret av det Det Nyttige Selskab. Da fikk han selskapets medalje. Ved den anledning sto følgende inserat i *Bergens Adresse-Contoirs Efterretninger*:

> *Sidste Torsdags Forsamling, som temmelig Talriig, besluttede at overveie den sande Fortieneste, som*

Sælskabets værdige Medlem Hr. Friederich Foswinckel virkelig har erhvervet sig ved at være den første her nær Bergens Bye at vise vor Klippefulde Jords meget muelige Forbedring til F r e m m e d e s Fornøielse og Medborgernes Nytte. Og da denne Flid endnu continuerer, blev Sælskabet eenstemmig eenig at tilsende ham Sælskabets Medaille.

C. Garmann

Sælskabets Secretaire

B-3. *Lyder Christian Sagen (1777-1850)*

På medaljens revers står: «Til Dueligheds Opmuntring udi Bergens Bye og Stift».

Alle kilder jeg har benyttet, angir 1799 som Foswinckels dødsår. Johan Nordahl Brun, sogneprest til KK 1774-1804, senere biskop i Bergen, holdt gravtalen. Han kjente Foswinckel godt. Foswinckel, kona og de barna som døde før dem, ble gravlagt i muret grav inne i Korskirken. Noe portrett av Foswinckel finnes ikke, det jeg vet, og det ble ikke laget noen byste av ham, som hans samtidige nyrydningsmann på Sydneshaugen, Claus Fasting (1746-91), fikk. Han er heller ikke blitt æret med en obelisk à la den som ble reist for grunnleggerne av Nygårdsparken. Det ville han ha fortjent, for hans innsats som miljøskaper var ikke mindre betydningsfull enn deres. Unge Lyder Sagen skrev (som sin litterære debut) en minneartikkel og et minnedikt om ham i *Den danske Tilskuer* 1800, men dette bidraget vil jeg tro bare er tilgjengelig som arkivalie. Det samme gjelder J. N. Bruns gravtale over Foswinckel Selv har Foswinckel ikke etterlatt seg noe biografisk; han var ingen pennens mann som Claus Fasting. Foruten et fåtall opptegnelser og en del dokumenter er det i våre dager bare de fire navnene Allégaten, Fosswinckels gate, Fredrikspris-huset (Jahnebakken 1) og Foswinckels lund på Store Bleken (Skansen) som kan minne oss på at Foswinckel har eksistert. Alle husene han eide er for lengst borte. De siste var familiehusene i Dreggen. De fikk stå i nærmere 150 år etter hans død, men ved eksplosjons-ulykken 20. april 1944 var også *deres* saga ugjenkallelig forbi.

Noen ord av Lyder Sagen om Nygård og Foswinckel:

Som ung student i København (fra

1797) ser Lyder Sagen med hjemlengsel og vemod tilbake på sin barndom:

Dig, blide Nygaard! skuer rørt mit Øie.

Udi dit Skjød den første Fugl jeg saae,

Den første Blomst jeg fandt paa dine Høie,

Her første Gang jeg hørte Bølgen slaae.

Her hilser jeg min Barndoms Legesteder,

Her var det hvor min Ungdoms Vaardag svandt.

Hver Plet jeg seer, paaminder mig om Glæder,

Som fast til dig mit unge Hjerte bandt.

(Sitert fra F. Glambek: *Lyder Sagen - En monografi*)

Diktet skildrer et Nygård som en gang bare var et villnis med krattskog og knauser, nå et yndig landskap med dyrkede marker og duftende blomster. Og den som hadde utvirket dette, det var «hædersmanden Foswinckel» brandenburgeren som valgte å slå seg ned i Bergen og her gjennom et langt liv utrettet store ting.

VED FOSWINCKELS DØD I 1799 SKREV LYDER SAGEN BL. A.:

Fra umindelige Tider hadde en Halvø i Nærheden af Bergen
lagt øde og udyrket; den bestod af nøgne Fjeldstumper, Moser og Diger;
ikke engang et eneste Træ var at se. Med et Ord,
den hele Strækning var ikke alene øde, men endog syg.
Dette Sted begynte Foswinckel at opdyrke; han lod disse nøgne Stene
bedække med Torv, disse Sumpe udtappe; han plantede Lunde
og Buegange af Lindetrær som han hadde forskrevet fra fremmede Lande.
Man kan let indse at det maa have kostet ham en betydelig Sum;
men det var hans Hensigt at gavne og fornøie,
og derfor sparede han verken Pænge eller Arbejde.
Snart saa han de herligste Frugter af sin Flid.
Alt trivdes og blev skjønt under hans skabende Haand.
- - -
Det var hans Lyst at gavne i Stilhed, derfor levede han afsondret fra Verden.
Det var ikke hans Sag at erhverve sig Rigdomme for at glimre;
han kunne jo ellers som saa mange andre af hans Medborgere
tilkjøbe sig Rang og Titel, især da denne Rangsyge
en Tid grasserede meget stærkt og epidemisk blant de bergenske Kjøbmend.
Men saadant foragtede han. Han tænkte om sine Pænge,

som Nils Lambak sagde: disse skulde graves ned i Jorden og der bære Frukt.

- - -

Mangen en Mand, som gavner Landet i Stillhed

og uden at bramme ad sin Daad, lister sig uformærket

gjennom Livet og dør kjendt og begrædt af kun en liden

Krets. Just dette er tilfældet med Foswinckel.

(Sitert fra Jo Gjerstad: *Johann Friederich Foswincel - hans liv og levnet i Bergen*)

Alleen som Lungegårdens eier Margrethe Wessel lot anlegge på 1730-tallet langs Nygårdshøyden, er svakt markert på **B-1**. Langs alleen merker vi oss husene på de tre gårdene hennes: Nygaard (Ny Lungegaard), Midtgården/ Midthun og Nedre Berge (nærmest). Til høyre - i høyde med Lille Lungegårdsvann - er også Rakkerdammen antydet. Den lå på Rakkerhaugen (nå Sydneshaugen), hvor Bergens Museum senere fikk sin plassering. Navnet skriver seg fra bøddelens medhjelper, rakkeren, og er et minne om at her lå en gang ett av byens rettersteder. Siste gangen det ble brukt var 1803. Da ble Anders Lysne fra Lærdal i Sogn halshugget fordi han ikke ville gjøre militærtjeneste. Det skjedde mens presten messet, korgutter sang og 96 mann fra Borgermilitsen fungerte som ordensvakt.

Fra Rakkerdammen rant Vaskerelven,

B-4. Store- og Lille Lungegårdsvann *1882-85. Sett mot øst. K. Knudsens samlinger.*

et mindre vannløp, ned til Lille Lungegårdsvann. Som navnet sier, ble det vasket klær her. Vaskerelvsgaten (nå Vaskerelven) var i gammel tid en smal vei, nærmest en sti, trolig kalt så fordi den ledet frem til vaskeplassen. Før reguleringsplanen 1853 gikk ikke Vaskerelven lengre enn til dagens Vestre Torggate. Herfra fortsatte en vei -Gamle Nygårdsvei («Svinesund») - skrått oppover til Nygaardsporten.

Det er interessant å se hvor mye større begge Lungegårdsvannene var på den tiden. Merk også plasseringen av Lungegården, ved nordenden av Store Lungegårdsvann. Omtale av herregården og dens historie: → s. 298 i *Bergen Byleksikon*.

B-3. Nygaardsalleen forsvant i takt med reguleringen og utbyggingen på Nygård fra 1860-årene av. (Det kom vedtak om bevaring av alleen etter at Nygård var blitt innlemmet i Bergen i 1877, men dette ble ikke respektert.) Som det fremgår av B-3, var bare den delen av alleen som lå sørøst for Strømgaten intakt på den tiden bildet ble tatt. Noen få trær skimtes i krysset Herman Foss' gate / Fosswinckels gate. Jf. Marcus Selmers foto fra 1865.

Margrethe Wessels hovedhus på *Ny Lungegaard* fikk kneise på sin åsrygg til noen år ut i mellom-krigstiden - riktignok i sin siste eksistensperiode i

B-5. *J. F. L. Dreiers prospekt «**2den Udsigt fra Nyegaard til Solem»**, utført i Bergen 1827. J. F. Foswinckels lyststed Nygaard på Florida-neset til venstre i bildet*

B-6. Nygaardsalleen *i Bergen. Prospekt av J. F.L. Dreier fra 1830 (litt beskåret).*

radikalt ny skikkelse som sveitservilla, og med adresse Allégaten 64-66. Men bildet viser at bygningene på *Midthun (Midtgaarden)* og *Nedre Berge* er borte, og markene de stod på utbygd. Samme «skjebne» ble gårdene *Søndre* og *Nordre Hougen* til del. Den første ble en saga blott da Nygårdsparken-prosjektet ble realisert, og den andre da arealet ble utlagt til byggetomter for bl.a. villaene i Parkveien og Villaveien. Nygaard Parkselskab kjøpte den vestre delen av gården *Fredrikspris* 1881, og kjøpmann Peder Hansen ble eier av den østre delen 1887. Etter Foswinckels dager var lyststedet på *Florida* skiftevis eid av bl.a. familiene Mohn, Meidell og Wallendahl. Sistnevnte navn var en tid knyttet til stedet hvor Geofysisk Institutt senere ble bygd, Wallendahls-marken.

På bildet ser vi også reperbanen som ble anlagt av Michael Balchen 1864 i Nygårdsgaten 20-28, drevet av Halvor og Morten Rosendahl fra 1868, og Sunde og Hansen fra 1891. Reperbanen ble sterkt brannskadd 1916 og måtte flyttes til Fjøsangerveien 66, hvor firmaet Johan Hansens Sønner AS fortsatte driften til 1956. Reperbanen ble nedlagt 1975, og bygningen brant ned 1996.

B-5. Her lot han også oppføre et gjestgiveri, som snart ble byens mest populære feststed med sine paviljonger, yndige haveganger, musikkpaviljonger og batterier for saluttkanoner og fyr-verkeri. (Gustav Brosing: Nygaards Bataljon gjennom 100 år, s. 30.)

Eier på den tid denne akvarellen ble til var kjøpmann Henrik Mohn, «som hadde fått hele Nygaard til odel og eie ... med sin hustru, Foswinckels datterdatter Mette» (Brosing. ibidem, s. 69). Giver var Mettes tante, jomfru Johanna Margretha Foswinckel.

Hustaket i nederste billedkant tilhører hovedhuset på Fredrikspris, som i dag har adresse Jahnebakken 1. Omtrent

midt på bildet: Nygaardsholmen. Den ble benyttet som anlegg for Nygaardsbroen (åpnet 22. juni 1851). Til høyre Nygaards Brygge med fløttstasjon. Her kunne folk få «fløtt» (dvs. båtskyss) over til Solheimsviken eller Damsgaard. I venstre billedkant har Dreier avmalt seg selv.

I området mellom Ny Lungegaard og lyststedet på Florida ble det (til stor uleilighet for eieren) bestemt av myndighetene at det skulle drives militær eksersis og skytekonkurranser. Det er derfor ikke så rart at Nygaards bataljon ble stiftet nettopp her 14. juni 1857. (Senere er datoen blitt forandret til 18. april 1857.)

Rett sørvest for hovedgården [Ny Lungegaard] lå Fredrikspris, som var oppkalt etter Johann Friederich Foswinckel. Det var på denne gården korpset holdt sine første sammenkomster og råd. Eiendommen disponertes av mesterbakeren konditor Adolph Jahn, som drev et kjent traktørsted. Hans unge slektning, den senere ingeniør Adolph Jahn jr. [f. 1847], som bodde her i sommerferiene, var en av korpsets stiftere. Rett ned for Jahns traktørsted, i fjæren ved Marineholmen, hadde korpset sin festning, den sagnomsuste Oscarsten. (Brosing, ib. s. 32)

En godværssøndag om ettermiddagen har Dreier (B-6) fanget inn sivile og militære byborgere i finstasen i ferd

B-7. *Til forskjell fra det som skjedde med Nygaardsalleen, står en del av trærne i Kalfarveien ennå.M en fornøyelsen ved å være søndagsrusler her har den voldsomme biltrafikken gjort slutt på for flere tiår siden. Det er derfor vederkvegende å la blikket hvile på dette bildet fra 1962.*

med å nyte en «behagelig spasergang» gjennom Foswinckels allé. Som en grell kontrast ser vi en tigger med blottet hode rekke hånden frem for å motta en almisse.

På begge sider av porten lå husene på Nedre Berge, og innover i bildet - i forkortet perspektiv - Midthun (Midtgården) og Ny Lungegaard. Husene oppe til høyre tilhørte Nordre Hougen. De lå omtrent der Olaf Ryes vei og Villaveien krysser hverandre. (Sml. samme bilde s.96 i Dietrichson: *Svundne tider*, bd. 1.)

B-7. Det var i Bergen at det først ble forsøkt å få til attraktive gatealleer som kunne minne om engelske «Pleasure walks» Initiativet ble tatt av velstående privatpersoner. Margrethe Wessel og J.F. Foswinckel fikk følge av for eksempel kjøpmann Hans Tank (1746-1804). Også han har fått gate oppkalt etter seg på Nygård. Han hadde samme tanke for medmenneskers gagn og trivsel som Foswinckel. I slutten av 1700-tallet lot han plante en allé av lindetrær i Kalfarveien i en lengde av ca. 300 meter, fra Stadsporten til Fløen. I alleen var det satt ut benker. Dette

B-8. *Gammelt bilde av* ***Fredriksprishuset*** *- et utsnitt av bilde 142 i Gustav Brosing: BERGEN vår by. I sin fullstendige form (til høyre) viser dette interessante og verdifulle fotoet hvordan den nederste, sør-østre, del av Nygårdsparken så ut omkring 1900.Til høyre, under broen, ser vi utløpet av Nygårdstunnelen, 129 meter lang fra Nygårdsgaten og hit.*

Konditormester Georg Friedrich Wilhelm Adolph Jahn (1811-98), som har gitt navn til Jahnebakken

altruistiske tiltaket gjorde Kalfarveien til byens fornemste promenade.

Av dem som har hatt tilknytning til Fredrikspris, er konditormester Georg Friedrich Wilhelm Adolph Jahn (1811-98) alene om å ha satt varig merke etter seg - som gatenavn-giver: Jahnebakken, før kalt Nygaardsbakken.

Han var født i Greifswald i Pommern og hadde siden ca. 1840 hatt bakeri og butikk i Kong Oscars gate 47: *Jahns Conditorie*. En ti års tid senere leide han Fredrikspris for å drive gårdsbruket der. Av kjøpmann Albert Henrich Mohn fikk han kjøpe det stykket av eiendommen som Fredrikspris-huset står på. Anleggelsen av Nygårdsbroen og ferdselen til Nygård gjennom tunet på Fredrikspris (eller «Jahnegården», som folk sa) gjorde at Jahn snart kom til å nyte ry som meget søkt *tracteur*. Fredrikspris var et populært utfartssted – idyllisk beliggende ute på landet, men likevel i lagelig avstand fra byen for fotgjengere. Fra hagen her var det vidt rundskue over hele Bergensdalen fra Løvstakken i vest til Ulriken i øst, og til Puddefjorden og Store Lungegårdsvann. Hoved-huset inneholdt i 1. etasje en stor stue der serveringen fant sted, dessuten et kjøkken. Ovenpå var privatleiligheten. Bak disken i stuen stod Jahn selv, mens pikene gikk rundt og serverte.

Mellom 1875 og 1885 la Jahn ned traktørstedet, og han og kona flyttet tilbake til byen. Foswinckels Fredrikspris ble delt mellom Nygaard Parkselskab og kjøpmann Peder Hansen. Sistnevnte overtok parten med Fredriksprishuset (1887), og satte i gang med å bygge det om etter tidens smak. Bygningen på bilde B-2 og B-8 avviker derfor i mangt fra traktørstedet Fredrikspris i Jahns dager.

Chr. Brun Larsen:
Nils Endresen Gjelahaugen

Nils Endresen «Gjelahaug» Storevik (1828–1893) var en dyktig spelemann fra Strandvik, og god venn av Ole Bull, som nå er glemt.

Trommeslager Even Olsen Drage (1829-1885) fra Os har fortalt at

Gjelahaugen var no den beste spelemann eg har høyrt det høvde ein gong såleis at Ole Bull og Nils Gjelahaugen kom saman. Det var i ein jonsokleik på jonsokhaugen i Strandvik der dei leika og dansa Bull og Gjelahaugen var kjende frå før, og det var Gjelahaugen som var spelemann på denne jonsokleiken. Medan brisingen (bålet) brann på det beste og dansen gjekk som best ba Gjelahugen Bull å byta for seg. Han tala til den store kunstnaren som han skulle vore ein vanleg spelemann : - Men Bull bare drog på smilen og sa beintfrem, og spakt : Nei, eg spelar ikkje til dans,.

Nils var født 16. januar, og ble døpt 19. januar 1828. Han var sønn til Endre Jonson Ljothun (1791-1839) og Marta Nilsdtr Storevik (1798–1864).

Nils ble allerede som liten gutt glad i felemusikk. Når han hadde hørt en spelemann, var det som han ikke fikk disse tonene fra seg. – I begynnelsen hadde Nils bare en liten «skrapfele» som han ikke var fornøyd med. – Men så var han så heldig at fikk kjøpt en Samnangerfele laget av den kjente felemakeren Johannes Baardson Tveit. Han betalte 10 Spd. for fela – det var mange penger den gangen. Om denne fela er det fortalt :»Og det var beint frem ei av dei grumaste og beste feler i felemaker Tveit hadde laga – «

Arne Bjørndal har fortalt om felemaker J. B. Tveit :»Det er ikkje mange Tveita-felor att no. Vanstelte

vart sume, andre for til Amerika, atter andre på vidvanke. Og den myrksynte pietisma i 1870 -80 åre gjorde mykje til at mang av desse instrumente vart tynte. På Vestlandet hev me kor som er fleire felor att etter Johannes Baardson Tveit. Ei av dei seaste han laga åtte Johannes Fossmark (1812- 1908) Bruvik, Johannes Horsaas (1844 -92) Hamre, - denne fela bruka han da han ein gong spela for Ole Bull på Valestrand, -

Videre fremhever Bjørndal :

Nils Gjelahaugen Strandvik han hadde ein av dei mest kostsame felone J.B Tveit var meister for.

Videre fortalte Bjørndal :

Hans Bjørndal (spele Hans) (1826-1910) Hålandsdal åtte eit sers fint eksemplar av Tveita – felone. Han var saman med Myllarguten da denne var i Bergen og spela på Ole Bull sitt teater. Johannes B. Tveit var ein greid og godlynd mann. Påhitten og pratsam var han og. han åtte stor sans for humor og skjemt, men var samstunde ikkje so lite av ein satirikar. Han var høgvaksen og rak, men noko skral. Og i mange år plagdes han med ein vond fot. Han dugde difor lite til utearbeid, men var dess meir flittig med felelaging. – Komen opp i alderdomen fekk Johannes B. Tveit gikt i hendene, og fingrane stivna til Pietistane la det ut som ein syndestraff. I blindhug fekk felene hans skuldi for villskapen i samkomelivet mange instrument vart knust eller brende.»

Etter at Nils «Gjelahaugen» hadde kjøpt Tveita – fela økte spille – interessen, - Arne Bjørndal har fortalt :

» Dei tok alle til å tala um plassmannsguten frå Gjelahaugen. Og at han var eit godt spelemannsemne , var lenge velkjent i hembygdi hans. Ikkje fullt 10 år gamall laut han spela i danseleik og mindre samkomster. Og so ung han var måtte han jamt vaka meir enn godt kunde vera. Til no hadde han lært seg alt sjølv. Det han spela, var mest sovore som han hadde «stole « frå ymse spelemenn i bygdi. So plent rett var det ikkje alt, veit du: men det var reist og fint frå seg gjort og var ikkje noko å segja på so måte. Men no fekk han seg ein skikkelig læremeistar og i Strandvik budde ein dugane spelemann heitte Isak kvaate. Denne gamle – Kvaalen dei kalla – var frå Berge i Strandebarm, men vart seinare busitande i Strandvik. Gamle – Kvaalen var ein orginal gamall spelemann. Han hadde lært sitt meste spel av ein dei kalla lærdølen, venteleg ein lærdøling . – Nils Gjelahaugen var ofte i vekevis hjå « Gamle – Kvaalen.» Hjå honon fekk han si beste nøring, kvikte spelehugen sin og la seg til i ei slåttekunne og ein tone som var sjejsynt for ein ungdom å vera. Det vart no mange som totte min i høyra vesle Nils. Og berre 12 år gamall laut han avtad og spela i brudlaup. Til konfirmasjonen fikk han karakteren M. G. av presten. Han begynte tidlig i

skomakerlære om dette er følgene fortalt:»- Det stod ikkje so sers lenge paa, for han var følande nøm aa taka etta. I læretidi var han jemt ute med, fela og tente seg ein og annan dalaren.-

Så traff det seg slik at han kom i kontakt med en av landets beste, spelemannnen Nils Rekve fra Voss. Dette satte nytt mot og spillelyst i Nils Gjelahaugen. Etter dette ble spillet hans mer mektig og klangfullt, det fikk også en fin ro over seg. Senere kom Rekve og Gjelahaugen ofte sammen de ble gode venner de to. –

Arne Bjørndal:

Nils Gjelahaugen vart verande ungkar all sin dag. Fela åtte all hans hug, og han kom lite i hug gjentur og gjesting. –

I 1870 reiste Nils Gjelahaugen og broren John til Amerika. Fela tok han med seg, og den ble flittig brukt i» den nye verden» Men han likte seg ikke i Amerika. Etter et par år der reiste han tilbake til hjembygden. –

Etter han kom hjem drev han som skomaker. Han fikk ord på seg for å være en meget dyktig skomaker. Han fikk også tid til å spela i brudlaup og gjestebod. –

No da han var noko fram i åri komen, lika han elles best å sitja i ro på krakken. Men når «dagsverket» var enda, sat han jamt til langt ut på kvelden og leika på fela si. –

Som menneske var Gjelahaugen og ein sers avhalden kar. Han tala helst lite, tenkte meir, men varsom og beinsam var han som få. I godlag var han jamt: lettlyndt var han og, men lunut var han sjeldan.

Nils Gjelahaugen spela i mang hundrad brudlaup og var i det heile ein over lag mykje nytta spelemann i heimbygda si. Fleire vendur vart han henta frå. Han kunde ein strofe mengd med slåttar av det gamle slaget. Og serleg var han ein mester når det galdt å spela springar. Spelet åt Gjelahaugen vår fælande megtigt og reint. – Men kom han i beste egset, kunde det nok henda at han skura noko mykje på , og då vart det ikkje fritt for at spelet hans vart litt kvast og hardt. Men livfullt var det og med ein takt rytmikk som var sjeldfengd. Hjå læremeistaren sin– Gamle – Kvaaten – hadde han lært nokre huldreslåttar. Når han strauk upp desse skyna ein at han var i rette laget komen. Og det var reint ofselegt, kor han da kunde leggja i veg. I slike høve var det reint trolgs magt i spelet hans. Og det fortels at han kunde få både bord og benkjer til å dansa når han plent vilde. –

Året 1875 spela Gjelahaugen i brudlaup på Samnøy. Han var då på sitt beste. På morgenstundi den eine natti i brudlaupet, var han i sers godt Spelelag. Det var som han reint overgjekk seg sjølv. Og dei som hadde høve til å høyra honom den gangen, fortel at det song og surra kvar ein gjekk ute som inne. Han spela som om han vart

mest fælne, - slik magt og trolldom var det spelet hans den gongen. Og det var ikkje skjeldan at han soleis kunde fjetra og hugtakta dei høyrande , med spelet sitt

Noko seinare spela Gjelahaugen brudlap på ein plass heitte Kuvikjo og som ligg under garden Kullild i Fusa. Det var tri brurlag med Fusa den dagen , Og Gjelahaugen kappspela då med fleire spelemenner, m.a. Knut Brodalen frå Tysse i Samnanger. Det var til eit lite ikkje lenge fyrr Gjelahaugen vann på medtevlarne og alle brudlaupsgjesterne tok snart til å krinsa seg kring fela hans. Og soleis hende det fleire vendur, når Gjelahaugen råka andre spelemenner.

Dødsfall

Nils Endresen « Gjelahaugen» Storevik døde 16. februar, gravlagt 21. februar 1893.

Hans bror Johan som bodde i Amerika arvet han. Dødsboets formue var Kr 238,71.

Men Tveita – fela var ikke registrert i boet .

På sin gamle dager fikk Gjelahaugen tæring en skal ikke se bort fra at Gjelahugen kan ha blitt påvirket av Pietistene og av dem grunn ha kvittet seg med fela?

Gina Dahl

Huspostillen i Røldal, et eksempel på lese- og skrivekunnskaper blant norske bønder

Ved den gamle kommunegrensen mellom Suldal og Røldal omkring 1955. Midt på bildet ovenfor elven skimter vi innmarken til gårdene på Selland. Foto: Løyning, Odda. Utlån: Trygve Selland

Øverst oppe i Brattlandsdalen ligger Selland, en gård med i alt tre bruk. Gården har aldri vært veifast, og den har en 630 meter lang taubane som livsnerve. Selve veien som i dag går gjennom Brattlandsdalen kom først i 1892, og før dette var ikke bare Selland, men hele dalen, ganske så ufremkommelig.

På tross av sin utilgjengelighet og til dels barske klima har det vært gårdsdrift oppe på Selland i flere hundre år: Den første kjente brukeren der oppe var Åsmund Monsson, født ca 1619. Ikke nok med det, da historiker og bygdeboksforfatter for Røldal Kenneth Bratland besøkte gården der for noen måneder siden, ble han fremvist en godt bevart postill fra 1760 fylt familienedtegnelser, noe som viser at folk der oppe har behersket lesekunsten så vel som skrivekunsten i lang tid. Inne i denne postillen lå der også et lite, religiøst skrift på åtte sider. Selv om det kanskje høres rart ut, er postillen og alt det som brukerne i flere generasjoner har skrevet inn i den, samt det lille religiøse skriftet, ganske typiske symboler på lese- og skrivekunnskapene i

Tittelbladet på Brochmanns Huus-Postill. Innbindingen og tittelbladet er lett medtatt, ellers er postillen i ypperlig stand. Foto: Tom Myrvold.

Norge i eldre tider. Det er dette denne artikkelen skal ta for seg.

Bøker og lesekunnskaper blant bønder i Norge i eldre tider

Da Danmark-Norge ved reformasjonen gikk over fra katolisismen til lutheranismen, fikk interessen for å spre lesekunnskaper en helt ny dreining. Martin Luther mente at mennesket ved å selv studere skriften kunne tilegne seg det ekte kristne budskap, og han oversatte bibelen fra latin til tysk. Om ikke øvrigheten nødvendigvis mente at den gemene hop selv skulle vurdere skriftens hellige innhold, og spesielt ikke uten veiledning, ble det å kunne lese etter hvert særs viktig: Ettersom det ikke lenger var sakramentene som sto for frelsen, men det å ha den rette tro, ble lesekunnskaper viktige for trosinnøvelsen, og hvis allmuen under riktig veiledning lærte seg å lese skrifter som var utgitt for å styrke den lutherske tro, var trosskiftet i havn.

Leseopplæringen i Norge var en mangslungen prosess. I den spede fasen etter reformasjonen var det klokkeren som holdt leseopplæring etter gudstjenesten. Etter hvert kom der omreisende lærere til, samt enkelte skolebygg. Likevel ble det alltid klaget på at lesekunnskapene rundt omkring i landet ikke var gode nok: Spesielt under pietismen i første halvdel av 1700-tallet ble det å spre lesekunnskaper blant allmuen en egen kampsak. For pietiste-

ne var det å ha en levende tro tett knyttet til lesekunnskaper: Hvis man virkelig skulle tilegne seg kristendommen, må denne forstås og oppleves av den troende selv, og for å kunne oppnå dette, måtte man både ha skriften tilgjengelig og dessuten kunne lese i den.

Flere vedtak ble gjort i første halvdel av 1700-tallet for å styrke både tro og lesekunnskaper blant undersåttene: For det første ble det i 1736 innført tvungen konfirmasjon i Danmark-Norge. De kravene til kristendomskunnskap som fulgte med, gjorde det nødvendig med en obligatorisk allmueskole. Denne ble realisert i 1739 gjennom «Forordning om Skolerne paa Landet i Norge» og en «Instruction for Degne, Klokkere og Skoleholdere paa Landet i Norge». Når barna lærte seg å lese, ville de også ta med seg kristendomskunnskapene senere i livet, og lære andre den rette vei i livet: Luther hadde understreket husfarens plikt til å holde husandakt for familie og tjenestefolk, en praksis som i Norge varte over mange hundre år. De bøkene som ble brukt til dette var nettopp postiller, bønne- og salmebøker, eller andre typer oppbyggelige, religiøse skrifter.

Om ikke utbredelsen av lesekunnskapene gikk fort, så lærte etter hvert nordmenn seg å lese. Når brorparten av befolkningen kunne lese er det ikke mulig å vite helt eksakt, men Jostein Fet, som har studert bokspredningen blant allmuen i Norge, mener at mange hadde lært seg å lese *før* konfirmasjons - og skoleforordningen: Mange av bokeierne i det materialet Fet undersøkte var født før 1700, og disse ville ikke ha gått til anskaffelse av bøker dersom de ikke kunne lese i dem. Vi tror derfor at flere nordmenn kunne lese allerede på slutten av 1600-tallet, hvilket var ganske tidlig sett i europeisk sammenheng. En av grunnene til dette var naturlig nok det fokus styresmaktene hadde på verdien av lesing når det gjaldt innøvelse av tro. Men, når såpass mange kunne lese, er det også klart at det ikke bare var øvrigheten sin fortjeneste: Opplæringen både fra mor og far var også viktig. Likevel er det klart at det var store ulikheter i lesekunnskaper både mellom forskjellige familier og geografisk mellom steder: Biskop Pontoppidan, for eksempel, som skrev katekismen som skulle bli obligatorisk under konfirmasjonsundervisningen i Danmark-Norge, noterte i sin visitasbok at lesekunnskapene var svært gode i Jondal. Andre steder skrøt han mindre av.

Når vi sier at mange i Norge relativt tidlig kunne lese, er dette noe som trengs å utdypes. Vi vet ikke faktisk ikke helt hva det betydde for et 16- eller 1700-talls menneske å kunne lese. Hva vil det si når sognepresten i Haram, Henning Abelseth, i 1756-57 rapporterer at over 90% av befolkningen mellom 15 og 44 kunne lese «vel» eller «noenlunde vel» innibok? Antagelig det at de fleste kunne ta seg frem i en trykket dansk tekst, og som oftest en religiøs en, mens det slett ikke var sikkert at andre tekster ville bli forstått.

Hvilke bøker var det så eierne leste? Veldig ofte var det de religiøse bøkene

som ga leseren en opplæring i den lutherske tro: Det var disse bøkene styresmaktene ønsket ut på markedet, og de trykkeriene som trykket slike skrifter ble gjerne gitt privilegier. Ettersom det fantes få trykkerier i Norge før 1800, var de fleste bøkene som endte opp her i nord importerte fra Danmark, og da spesielt København. De mest hyppige utbredte bøkene var ifølge Jostein Fet salme- og bønnebøker og postiller, samt andre typer religiøse og oppbyggelige bøker. Da hele bibler var dyre, var det dessuten vanligere å eie testamenter, og da ofte *Det nye testamente*. Utenom disse bøkene, sirkulerte det et svært høyt antall småskrifter, trykt ofte på bare et par få sider. Disse kunne være sanger eller små, religiøse trakter. Noen var gjerne trykket på bare ett blad, slik som de forskjellige himmelbrevene, men den totale oversikt over hva som ble trykket av slike og hvem som eide dem mangler: Disse småskriftene ble gjerne trykket på billig papir, og ettersom de ble lest igjen og igjen ble de fort utslitt. Mange av disse småtrykkene var det vi kaller visjonslitteratur, det vil si fortellinger av mennesker som hevdet å ha skuet inn i himmel og helvete, og som etter å ha sett begge steder formante folk på det sterkeste til å holde seg på den smale sti. Langt fra alle disse religiøse skriftene var oppbyggelig lesing sett med styresmaktenes øyne. Naturlig nok sirkulerte det også andre skrifter som styresmaktene ikke nødvendigvis ønsket at allmuen leste, deriblant historier om jomfruer og riddere og andre fortellinger som appellerte mer til fantasien en til den lutherske tro.

Skrivekunnskaper blant norske bønder- og hva de skrev

Som vi vet fokuserte styresmaktene først og fremst på viktigheten av lesekunnskaper: Å lese hadde en religiøs funksjon, nemlig at allmuen ved å kunne lese lærte den rette tro, noe som igjen ville være med på å oppdra dem til et gudfryktig levnet. Skrivekunnskaper hadde naturlig nok ingen tilsvarende funksjon, og ble derfor heller ikke prioritert. I skoleforordningen av 1739 ble det derfor spesifikt nevnt at skriving og regning først skulle læres når eleven leste rent og kunne sin kristendomskunnskap. For frelsen trengtes ingen skrivekunnskaper, og det som eventuelt måtte forfattes skriftlig var det andre i samfunnet som gjorde. Med dette i mente er det kanskje ikke så rart at skriving først ble gjort til et obligatorisk fag i den norske skole i 1827. Akkurat som med lesingen har man derfor gjerne konkludert med at få nordmenn kunne skrive før faget ble gjort obligatorisk.

Undersøkelser, slik som den gjort av Jostein Fet om skriftkultur på Nord-Vestlandet 1650-1850, viser imidlertid at skrivekunnskaper, som lesekunnskapene, var utbredd også før skriving ble gjort obligatorisk i skolen. En av grunnene til dette er at mange fikk opplæring i skriving rundt på de spredte skolene, eller av omreisende lærere, på tross av at det ikke var obligatorisk. Noen gang var dette gjerne et krav fra

foreldrene, andre ganger et ønske fra lærerne selv. Fra Sunnmøre har vi rapporter om at skriveundervisningen gikk for seg lenge før skrivingen ble et offisielt fag i skolen: I 1774 skriver eksempelvis prosten Peder Nærem at der gis skriveundervisning i flere bygder. Fra 1802 av tar dessuten klokkeren Jens Ivarsson Hagen på Stranda imot barn hjemme hos seg for å lære dem å skrive og regne. Det ble også holdt skriveopplæring for lærerne selv. Av forskjellige undersøkelser gjort i ulike distrikter på Sunnmøre i perioden 1817 -1827, ser vi at mellom 12,4% og 32,9% får opplæring i skriving.

Det er altså klart at skriveundervisning ble gitt lenge før 1827, og heller ikke alltid av skolelærerne: Enkelte klokkere har nok lært fra seg skrivekunsten, og når den først var innøvd, må kunnskapen også må ha gått fra generasjon til generasjon innenfor familien selv, gjerne fra forelder til barn. Selv om undersøkelser viser at kun 20% av allmuen signerte egenhendig i offentlige protokoller, er det likevel ikke gitt at så få faktisk kunne skrive, men at andre, og ofte ukjente grunner, førte til at mennesker valgte å ikke signere i offentlige dokumenter selv. Faktisk vet vi om bønder som har kunnet skrive helt tilbake til 1600-tallet.

Hva ble så skrevet? Om ikke vi har nok kilder til fullt og helt å kunne besvare dette spørsmålet, ser det ut til at bøndene i Norge i det store og hele skrev det samme som i resten av Europa. For det første laget de ifølge Jostein Fet magisk-religiøse inskripsjoner. Dessuten satte de gjerne navnetrekkene sine i bøker for å markere eierskap. Også familieinskripsjoner var vanlige, nemlig det at man noterte ned tidspunkt for fødsler, bryllup og død blant personene i husstanden. Ofte sies det ikke så mye om følelser i disse inskripsjonene, men noen ganger skinner emosjonene gjennom ved at de som skrev hendelsen inn brukte ord som for eksempel «kjære». Ofte ble disse familieinskripsjonene gjort i større bibler og huspostiller, men også i kalendre, eller almanakker, som gjerne hadde større plass til «skriblerier» enn biblene og postillene. Disse bøkene hørte ofte til selve gården, og ble derfor på samme sted i gjerne flere hundre år. Noen steder strekker disse inskripsjonene seg over en periode på over 200 år, og den eldste av denne typen bøker med inskripsjoner vi vet om er fra så tidlig som 1641. Senere i perioden blir det også mer vanlig å føre inn mer utfyllende familiehistorier, samt rapporter om vær, vind og avlinger. Noen ganger finner vi også håndskrevne dikt i denne typen bøker.

Huspostillen i Røldal og småskriftet

Postillene, slike som den i Røldal, var en av de mest populære, religiøse skriftene i tidlig moderne Norge. Opprinnelig var postillen en prekensamling som etter reformasjonen gjerne ble brukt av prestene som hjelp og orientering i den nye troen. Noen ganger leste de også direkte opp fra den på prekestolen. Etter hvert tok denne praksisen slutt

blant prestene, men for allmuen forble disse bøkene kjærkommen lesing da de ga en innføring i skriften og i den lutherske tro. På Sunnmøre, hvor større undersøkelser har blitt gjort av bokmassen blant allmuen, var det nettopp professor i teologi og biskop Jesper Brochmanns (død 1652) postille som var en av de mest populære. Faktisk var det mange rundt om i Norge som eide Brochmanns postille, og den dukker fortsatt opp fra loft og uthus både her og der. Vi vet også at den var et fast inventar i mange kirker: For eksempel eide Åsane gamle kirke et eksemplar av Brochmanns postille rundt 1800. Selve postillen, som først kom ut i to deler i årene 1635-38, fungerte som ren trosopplæring, og den la også mønsteret for hvordan Bibelen skulle leses: Her ble dagens tekst gjennomgått, forklart og kommentert, ofte ord for ord og setning for setning, og med 1600-tallsortodoksiens flid og spissfindigheter. Det var ofte Jesper Brochmanns postille mange norske husstander samlet seg om på søndagen når husandakten skulle holdes.

Postillen i Røldal, eller *Huus-Postill, Eller Korte Forklaringer Og Gudelige Betænkninger Over alle Evangelier og Epistler, Som paa Søndage og Helige-Dage udi Guds Menighed, det gandske Aar igiennem, pleye at fremsettes og forhandles*, som den offisielle tittelen er, var altså Brochmann sin, og den ble, som de fleste andre i perioden, trykket i København. Trykkeåret er 1760, og omslaget er av tre trukket i skinn. Den er ganske stor og tykk, og har en gang hatt to spenner som har fungert som låser, men kun restene av den ene henger igjen i dag. Antagelig har postillen blitt brukt til det den var tenkt som, nemlig som trosopplæring for husstanden: Antagelig er det denne far i huset har lest i om søndagen med husstanden rundt seg.

Hvordan landet så postillen i Røldal og på gården Selland i Brattlandsdalen? Det vet vi egentlig ikke. Kanskje ble den kjøpt fra trykkeriet eller fra stasjonære bokhandlere, enten ved personlig oppmøte eller via bestilling, eller den kom til Røldal via omreisende boksel-gere. Boka kan også ha bli gitt i gave. Den aller første som har skrevet seg inn i postillen er i alle fall skoleholder Ole Olsen som holdt til på prestegården i Røldal. Senere er det Ole Åsmundson som eier den, og han har også skrevet inn navnetrekket sitt på innsiden av innbindingen. Ole Åsmundson er faktisk den første eieren av postillen på Selland: Ole, som ble født på Hegerland i 1768, kjøpte i voksen alder et av brukene på Selland, og det er nok han som er grunnen til at postillen landet der oppe. Hvordan Ole fikk tak i den vet vi imidlertid ikke.

Som vanlig i flere av disse større postillene har den også mange innskripsjoner som gir oss informasjon om den slekten som har bodd på Selland: Midt i boka er det 4-5 sider uten trykk, og disse er fylt med tettskrevne linjer som omhandler fødested, dato og år, samt dødsdato for forskjellige medlemmer av husstanden. Selve innskriftene er gjort av flere forskjellige, hvilket de mange håndskriftene viser, og latinske

Røldalspostillen og Jonas Haagensens lille himmel- og helvetesbeskrivelse på åtte sider. Foto: Tom Myrvold

og gotiske bokstaver blir brukt om hverandre. Inskripsjonene tar slutt når det går tomt for ledig papir i boka, og det siste som er innført er: «Den 9 februar 1928 ræste husa til Orem Hedlerslien af og sønner Mons og broren Bjarne strauk med». Dette raset tok to liv og mange hus i Helderslia. Innskriftene dekker altså flere generasjoner på Selland, og strekker seg fra slutten av 1700-tallet og vel 130 år fremover.

Som vanlig for disse skriftene, gir innskriftene som oftest bare informasjon om fødsler eller dødsfall, og kun i liten grad finner vi mer personlige betraktninger eller mer utfyllende tekster. Der er dog noen unntak. Da den ovenfor nevnte Ole Åsmundson mister både sin fjerde sønn Lars og sin kone Ragnela Larsdatter i 1811, omtales hun i mer kjærlige ordelag som «min kjæreste Kone Ragnela Larsdatter Selland». Også tanker rundt døden hennes finner vi her, noe som heller ikke er uvanlig. Blant annet skriver Ole at hun (Ragnela) fikk til slutt en «stille og agte død, Ja hun hviler i graven med sine fire smaa Børn, 3 Sønner og en datter. Og da hun hviler med sin yngte Søn i same Kiste og Same Grav». Selve innføringene, og mange av dem skrevet med riktig så vakker håndskrift, viser naturlig nok at selv i den avsidesliggende Brattlandsdalen var både lese- og skrivekunnskapene gode, selv før skrivingen ble gjort obligatorisk i skolen. Hvordan dette har seg vet vi ikke helt, men vi vet at det ble bestemt på et møte i 1741 at der skulle være to lærere i prestegjeldet, og Ole Olsen, en av postillens eiere, var en av dem. Gården har også selv fostret en skolelærer, nemlig Knut Torsen Selland (død 1794). Antagelig har én eller flere av disse lærerne undervist i både lesing og skriving, og dette har nok vært en av grunnene til at mange der inne har opprettholdt skrivekunsten over generasjoner.

Klemt inne i postillen ligger også et

annet skrift, nemlig en liten, åtte-siders religiøs trykksak, en av disse som ble trykket i store antall, men hvis usle format gjorde at få av dem har blitt bevart for ettertiden. Trykket som lå i Røldalspostillen var en nokså tidstypisk åpenbarelse, trykket i Bergen i 1839 hos Chr. Dahl A.S., og kalt *En Aabenbarelse som viser os Mennesker hvor nødvendigt det er at giøre en sand Omvendelse.*. etc. Skriftet ble solgt for fire skilling, og dets forfatter var smålandske Jonas Haagensen som i 1801 hevdet å ha fått en åpenbaring etter et kort sykeleie. Under dette ble hans ånd, som han skriver, rykket opp til himmelens port, hvor han av englene ble vist herlighetene i det hinsidige, deriblant stolen den troende har reservert for seg dersom han overholder «sin Daabes Pagt». Om enn to av sidene beskriver den himmelske salighet, gjør de andre sidene rede for alle de helvetes pinsler, fra svovelsjøer og andre typer kroppslig tortur, som venter det forherdede menneske som har vendt seg bort fra troen. Som vanlig med denne typen visjonslitteratur oppfordres det kraftig til å holde troen oppe og å avstå fra synd.

Avsluttende ord

Slektene oppe på Sellandgården i Brattlandsdalen har tydeligvis vært både lese- og skrivekyndige i flere hundre år. Mange generasjoner har både lest og skrevet i Brochmanns huspostill, noe som dog ikke var uvanlig. Hvor mange som på samme tid var tekstkyndige i Røldal vet vi ikke, men lærere hadde de i alle fall hatt i bygda. Klart er det imidlertid at postillen på Selland er et viktig eksempel når det gjelder å dokumentere lese- og skrivekunnskaper blant bøndene før 1800, selv om skriftene de leste gjerne fremstår som noe vel alvorstunge sett fra vårt moderne ståsted.

En varm takk til Kenneth Bratland som har bidratt til artikkelen med sine lokal - og historiekunnskaper.

Litteratur:

Jostein Fet, *Skrivande bønder. Skriftkultur på Nord-Vestlandet 1600-1850*, Oslo: Det Norske Samlaget, 2003.

Jostein Fet, *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*, Oslo: Universitetsforlaget, 1995.
Knut og Alma Dalen, *Røldal bygdebok*. Røldal: Kommunen, 1960.

Bjarte Skipevåg, «Selland i Brattlandsdalen», *Årsskrift for Suldal Sogelag*, 9/2009, s. 32-42.

Jonas Haagensen, *En Aabenbarelse som viser os Mennesker hvor nødvendigt det er at giøre en sand Omvendelse.*. etc., Bergen 1839.

Jesper Brochmand, *Huus-Postill, Eller Korte Forklaringer Og Gudelige Betænkninger Over alle Evangelier og Epistler, Som paa Søndage og Helligе-Dage udi Guds Menighed, det gandske Aar igiennem, pleye at fremsettes og forhandles*, København 1760.

Yngve Nedrebø:

Stemmerett og valdeltaking i Etne og i Noreg etter 1814-

I 2013 har det vore fokus på at det er 100 år sidan norske kvinner fekk allmenn stemmerett. I 2014 skal det markerast at det er 200 år sidan vi fekk Grunnlov og stemmerett. Det var dette som var eit hovudtema for Arkivdagen i 2013.

Ved Statsarkivet i Bergen har vi kjelder som viser korleis stemmeretten vart utøvd lokalt. Vi vil undersøke kor mange som nytta retten til å registrere seg i manntalet, og tek utgangspunkt i Etne i Sunnhordland. I futearkivet frå Sunnhordland har vi stemmerettsmanntalet for Etne, ført frå 1828, men med opplysningar om dei som hadde fått stemmerett attende til juli 1814.

Etne hadde ved folketeljinga i 1801 1412 innbyggjarar, 137 var gardbrukarar. Ved teljinga i 1825 budde 1935 personar i Etne, og 1865-teljinga viser at det var 2610 personar i Etne. Av desse var 213 gardbrukarar. I tillegg til gardbrukarane, dei fleste av dei sjølveigarar, hadde Etne gjennom 1800-talet nokre få andre som var kvalifiserte for stemmerett: soknepresten, og nokre offiserar.

Grunnlova gav klåre reglar for kven som skulle ha stemmerett, og kven som skulle miste den:

»§50. Stemmeberettigede ere kun de Norske Borgere, som have fyldt 25 Aar, have været boesatte i Landet i fem Aar, opholde sig der, og enten:

Ere, eller have været, Embedsmænd;

Paa Landet eje, eller, paa længere Tid end fem Aar, have bygslet matriculeret Jord:

Ere Kjøbstædborgere, eller i Kjøbstad eller Ladested eje Gaard eller Grund, hvos Værdie i det minste er 300 Rbdlr. S.V.

§51. Mandtal over alle stemmeberettigede Indvaanere skal forfattes i enhver Kjøbstad af Magistraten, og i ethvert Præstegjeld af Fogden og Præsten. De Forandringher, dette efterhaanden maatte undergaae, anføres ufortøvet deri.

Enhver skal, forinden han indføres i Mandtalet, offentligen til Thinge sværge Constitutionen Troskab.

§52. Stemmeret suspenderes:

Ved Anklage til Thinge for Forbrydelser;

Ved Umyndiggjørelse;

Ved Opbud eller Fallitt, indtil Creditorerne have erholdet fuld Betaling, med mindre Falliten er foraarsaget ved Ildsvaade, eller andet utilregnelig og beviisligt Uheld.»

21. juli 1814 kalla sorenskrivar Bing inn dei i Etne som etter paragraf 50 i grunnlova var kvalifiserte for registrering i manntalet:

Anno 1814 Torsdagen den 21de Julii blev Retten sat paa Gaarden Millie i Schaanevigen af mig Sorenskriver Bing for at modtage corporlig Eed af Embedsmænd og alle Gaardbrugende Mænd i Etne Skibreede som have fyldt deres 25 Aar og som tog Møde eftter Foranstaltning af hr Foged Budtz, til Troskab mod Norges Constitution overensstemmende med Rigets Grundlov af 15de Maj sidstl., og blev da denne Eed offentlig aflagt af alle de Mødende som Fogdens og Sognepræsten hr Børresens forfattende Mandtal udviiser; de forfatter tillige Lister over alle som ikke mødte, hvormed Tinget blev sluttet.

Testr. Bing

(Sunnhordland tingbok I.A. 47, 1814-1822, fol. 24b.)

I tingboka er det ikkje liste over dei so møtte fram denne dagen, men det har vore mange på Milja denne dagen. I manntalsprotokollen som ligg i futearkivet, og som er ført i 1828, er det 67 som står med avlagt eid i 1814. Mange var nok gått bort i mellomtida, og mange hadde gjeve frå seg garden. Truleg har rundt 100 av dei om lag 140 oppsitjarane i Etne avlagt eid 21. juli 1814.

I åra etter synest interessa for å registrere seg i manntalet ha vore mindre. Ingen registrerte seg i åra 1815-1819. Fire registrerte seg i 1820, to i 1825, seks i 1826, åtte i 1827 og åtte i 1828. I 1828 hadde 95 menn i Etne stemmerett. Folketalet var då rundt 2000, slik at vi kan rekne med at om lag 4,8% av befolkninga i Etne hadde stemmerett i 1828. Det ligg litt under landsgjennomsnittet (5,6%), men berre litt. Vi kan rekne med at det kom til 4-5 nye gardbrukarar i året i Etne i denne perioden. I snitt var det berre to i året som avla eid og registrerte seg i manntalet.

Manntalet for Etne har opplysningar opp til 1885. For å få stemmerett måtte mennene sitte med matrikulert jord, og dei måtte vere fylt 25 år. Vi ser at det var stort spenn i alder når dei avla eid og registrerte seg. Tor Hadlesen på Auastad hadde vore gardbrukar og sjølveigar i 22 år då han omsider gjekk til sorenskrivaren og avla eiden i 1840, 60 år gammal. Den eldste i Etne som registrerte seg var Haktor Halvorsen Rame, 63 år gammal då han fekk namnet sitt i manntalet i 1844. Han hadde fått seg bruk på Rame i 1840, men hadde tidlegare hatt gard både på Onstein og Aukland. Snittalderen i Etne var 33,8 år ved registrering.

Ved valet skulle dei peikast ut valmenn, som skulle reise til ei distriktsforsamling, og der kåre dei som skulle møte som Stortingsrepresentantar. Det var difor ikkje snakk om hemmeleg val, og dem einskilde med stemmerett kunne i svært liten grad påverke valet av representantar. Valmannsval varde heilt fram til 1905.

Det eksisterer ikkje oversikter over kor mange som faktisk tok del i Stortings-

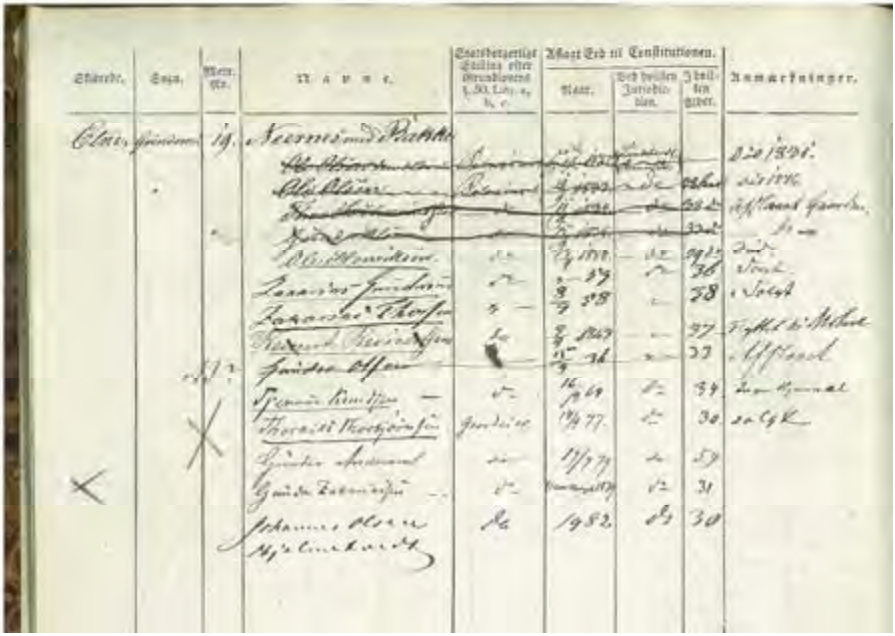

Stemmerettsmanntalet for Etne, autorisert 1828. Sunnhordland fogderi, SAB.

vala før i 1829. Det året var det i Noreg 61598 menn med stemmerett, men berre 27877 brukte den. Berre 45,3% av dei som kunne ta del i valet, gjorde det. Noreg hadde då om lag 1,1 millionar innbyggjarar. Ikkje meir enn 2,5% av dei avgav stemme. I 1860– og 1870 -åra låg valdeltakinga endå lågare!

Tap av stemmerett

Stemmeretten kunne etter paragraf 52 i Grunnlova tapast om ein vart sett under tiltale, gjekk fallitt, eller på annan måte mottok offentleg stønad.

I manntalet for Etne er det berre ein som fekk stemmeretten formelt suspendert, etter å ha fått dom til straffarbeid. Men det var svært mange som vart strokne av manntalet og mista stemmeretten etter at dei ikkje lenger fylte kravet om å sitte med matrikulert jord: dei hadde «Afstaaet Gaarden». Det gjaldt heile 45 (67%) av dei som hadde fått stemmerett i 1814. Tre av dei hadde flytta, berre 19 av dei stod i manntalet til dei døydde.

Slik reglane for å få stemmerett var på 1800-talet, var det ikkje så stor fare for at ein skulle få stemmeretten suspendert. I 1899 fekk menn allmenn stemmerett, og då vart det straks mange fleire som kunne tape sin rett etter reglane i paragraf 52. I 1900 var heile 5,5% av dei som stod i manntala i Noreg suspendert, dei aller fleste fordi dei var fattige.

Fullmakta frå valmøtet i Etne i desember 1814 for valmennene Erich Jochumsen Wahe og Christian Larsen Kambøe for møte i distriktsforsamlinga som skulle kåre representantar til Stortinget i 1815. Frå arkivet til Fylkesmannen i Hordaland.

279845 kvinner hadde stemmerett ved Stortingsvalet i 1909, og ved valet i 1915 hadde kvinnene i Noreg fått allmenn stemmerett. Men talet på suspenderte var det året heile 47.692, 4,4% av alle over stemmerettsalder. Av dei suspenderte var over 30.000 kvinner. I 1919 vart desse reglane endra. Det var ikkje lenger grunnlag for å suspendere stemmeretten om ein hadde motteke offentleg stønad eller var pensjonist, og talet på suspenderte gjekk då kraftig ned.

I 1945 tok ein i bruk dei opprinnelege reglane for suspensjon av stemmerett.: dei som var sette under tiltale. Ved rettsoppgjeret var tap av stemmerett ein vanleg reaksjonsmåte, både mot dei dømde og mange av dei bøtelagde, og ved vala i 1945 hadde 38.031 fått stemmeretten sin suspendert. Men dette utgjorde likevel ikkje meir enn 1,9% av dei manntalsførde.

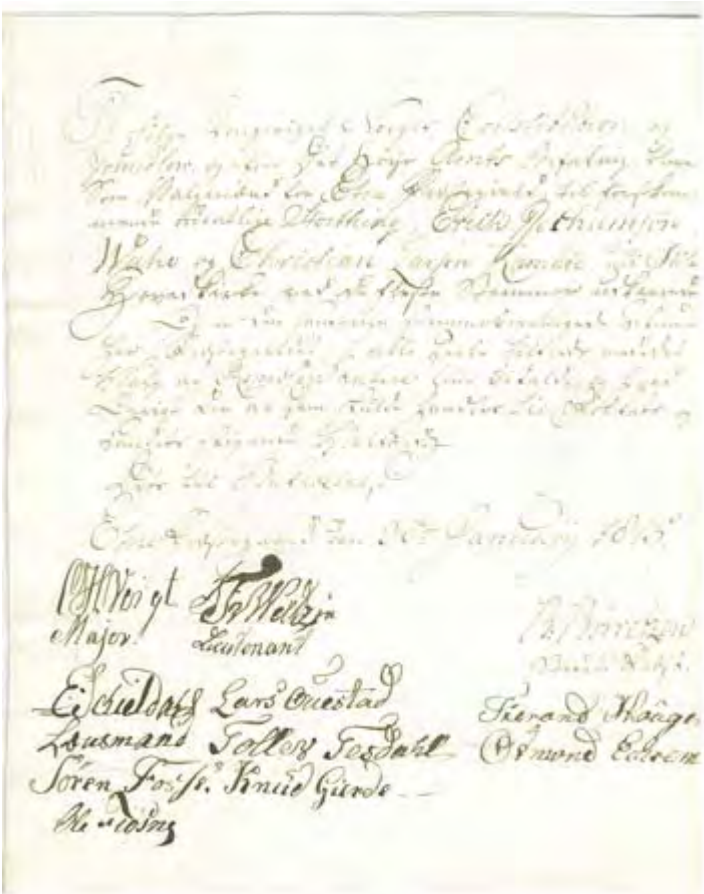

Konklusjon

Berre 4-6% av folket i Etne og i Noreg avla eid til forfatninga og registrerte seg for deltaking i val på 1800-talet.

Dei som fekk stemmerett i Etne var godt vaksne menn,. Og dei hadde jamt over stemmerett berre i ein kortare periode, for dei fleste av dei mista stemmeretten då dei nærma seg 60 års alder, og kom på kår.

Og sjølv om det berre var eit fåtaI som stod i manntalet, var det i lange periodar berre knapt halvparten av desse som gjorde bruk av retten: til å stemme

Berre mellom 2 og 3 % av folket i Etne så vel som i Noreg, gjorde bruk av stemmeretten sin gjennom storparten av 1800-talet.

Det var langt att til vi fekk «folkestyre»i!

Bjørn Davidsen

Strandgadekager

Strandgadekager.

8 Skeer Sukker vispes godt sammen med 1 Pegl tyk, sød Fløde. Deri haves 8 Skeer Hvedemel, 1 Haandfuld stødte, søde Mandler, nogle faa bitre. Deigen, der ikke maa være altfor tyk, lægges med en Theske paa smurte Plader og steges ved rask Ild.

I et arveskifte for vel ti år siden ble jeg eier av «Magda Holms Kogebog», utgitt i Bergen i 1904. Boken er full av gode råd og oppskrifter. Men hvem Magda Holm var, er fortsatt en gåte trass flere års leiting. Det er likevel av underordnet betydning i denne sammenheng. Det jeg vil dele med «Bergensposten»s lesere er nemlig en oppskrift på «Strandgadekager», som jeg har prøvd ut. Originaloppskriften er nemlig basert på at man har en vedfyrt steikeovn. Derfor var det en liten utfordring å finne rette steikemåten.

Her er den originale oppskriften: «8 Skeer Sukker vispes godt sammen med 1 Pegel tyk, sød Fløde. Deri haves 8 Skeer Hvedemel, 1 Haandfuld stødte, søde Mandler, nogle faa bitre. Deigen, der ikke maa være altfor tyk, lægges med en Theskje paa smurte Plader og steges ved rask Ild.»

Etter å ha tilpasset målene til en putt kremfløte og steikt tre brett med kaker på forskjellig varme, framkom de beste på følgende måte:

9 skjeer sukker (kan evt. reduseres litt), 3 dl kremfløte, 9 skjeer hvetemel, og 1 håndfull mandler som grovmales eller hakkes og siden støtes, og så røres i.

Den seige deigen fordeles med teskje til ni hauger på en bakepapirkledd plate, per gang. Det viser seg at haugene flyter utover og blir til runde pletter, så ikke mer enn ni per plate. Beste resultatet fikk jeg når jeg steikte ved 175 gr. C på nest øverste rille til kakene fikk en vel halv centimeter brun kant rundt.

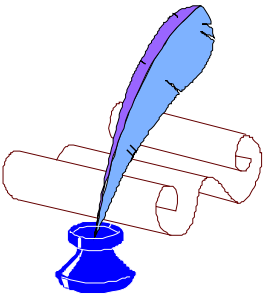

Og de ble kjempegode, men samtidig noe store sukkerbomber!

Magda Holms Kogebog,

Udvalg i

Opskrifter og gode Raad

for enhver Husholdning.

Bergen.
Johan Magnussens Forlag.

Postadresse:
Statsarkivet i Bergen
Årstadveien 22
5009 Bergen
Tlf: 55965800

epost: statsarkivet.bergen@arkivverket.no
digitalarkivet@arkivverket.no
Internett:
http://www.arkivverket.no/bergen/om.html
http://www.digitalarkivet.no/

De siste utgavene i denne serien:

2003

2004

2/2004

1/2005

2/2005

3/2005

1/2006

2/2006

3/2006

1/2007

2/2007

3/2007

1/2008

2/2008

3/2008

1/2009

2/2009

3/2009

1/2010

2/2010

3/2010

1/2011

2/2011

3/2011

4/2011

1/2012

2/2012

3/2012

1/2013

2/2013

Lese Bergensposten på farten?: